

Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası

Gülfettin ÇELİK

Giriş

I- Osmanlı Sisteminin Genel Karakteri

- A- Siyasal Bakımdan
- B- Ekonomik Bakımdan
- C- Sosyal Bakımdan
  - 1- Nüfus
  - 2- Yerleşim
  - 3- Sosyal Gruplar İlişkisi

II- Tayin Edici Gelişmeler

- A- Siyasal Gücün Kullanımında
- B- Siyasî Coğrafyada
- C- İktisadî Coğrafyada
- D- Ulaşım Teknolojisi ve Ticaret Yollarında
- E- Askerî Teşkilatlanmada
- F- Artan Giderler ve Mali Kriz
- G- Dünya Üretim Teknolojisinde

III- Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskan Politikası

- A- Kuruluş Dönemi
- B- Sistemin İşleyişinin Ortaya Çıkardığı Göçler Dönemi
- C- Dışardan Göçler Dönemi

Sonuç

Giriş

Bütün toplumsal sistemler aynı temel yapılar üzerine kuruldular ve aynı fonksiyonu ifa ederler. Bununla birlikte, sistemi şekillendiren ve devamını sağlayan yapılar ile oluşan kurumlar ve bunların işleyiş esasları her toplum için bazı farklılıklar gösterirler. Siyasal otorite, belirlenen politikalar doğrultusunda ekonomik, siyasal ve sosyal yapılara ilişkin kararlar alarak uygulanır. Bu kararlar ile aynı zamanda sözkonusu bu yapıların beşeri unsurları da araç olarak kullanılır. Ancak bu politikalar ve kullanılan araçlara yüklenen önem aynı toplum için bile zaman içinde bazı değişimler yaşarlar. Devamlı var olan değişim ortamında, siyasal otoritenin yaptırım gücü taşıyan kararları her toplumun kendi kültürü, oluşturduğu veya tabii olduğu medeniyet anlayışı ve bunların da ge-

risinde var olan zihniyet yapıları ile şekillenen bir nitelik arzeder. Yine bu ortamda sistemde varolan bütün yapıların karşılıklı bir etkileşimi vardır.

Birbirini bütünleyen ve birlikte incelenmesi gerekli politikalar olan Osmanlı Devleti'nin nüfus ve nüfusun iskânı politikaları "Osmanlı sistemi" içinde yapılacak değerlendirmede bir yere oturtulabilir. Ve bu çerçevede nüfus ve iskân politikası bu kararların ortaya çıkmasına neden olan arkaplanda varolan önemli sebeplerin anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Ayrıca, uygulanan politikalar sistemin bütün kurum ve yapılarını etkileyen sonuçları açısından da önem taşımaktadır.

I- Osmanlı Sisteminin Genel Karakteri

Eski dünya sınırları içindeki XIV. yüzyılda ortaya çıkan bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin her şeyden önce Dünya ve kurulduğu bölgedeki ye-

rinin tespiti gerekir. Ekonomik, siyasal ve kültürel ilişkiler bakımından dünya globalleşmiş bir durumdadır. Uzakdoğu'ya kadar uzanan, Akdeniz çevresinde yoğunlaşan ticaret ağı ekonomik açıdan, Haçlı seferleri de siyasal açıdan bütünleşmişliğin delilleridirler.

Osmanlı Devleti, herşeyden önce o dönemde her ne kadar zayıflamış da olsa, asırlardır var olan bir transit ticaret bölgesi üzerine kurulmuştu. İkinci olarak Batı dünyası ile İslam dünyasının buluşma yeri olan bir bölgede ortaya çıkmıştı. Bu iki genel özellik oluşturacağı sistemin genel karakterini belirleme açısından da tayin edici olmuştur.

Osmanlı sistemi öncelikle var olan “dünya sistemi “ içinde ortaya çıkan bir nitelik arzeder. Sistem kurulurken mevcut dünyanın gereklerine göre bir yapı oluşturmuştur. Bu gerekler ekonomik olduğu gibi siyasal ve kültürelidirler. Nitekim Osmanlı siyasal otoritesi henüz daha bir beylik durumundayken bile çevresinin ekonomik yapısı ile bütünleşmeye çalışmıştır. Devlet olarak ortaya çıkışının hemen arkasından Avrupa ile bölgeyi ekonomik açıdan bütünleştirmede aracılık yapan İtalyan şehirleri ile anlaşmalar yapmıştır. Batı ile ticaret o kadar büyük bir önem taşımaktaydı ki daha ilk aşamada sınırlar dahilinde yaşayan ticaret kesimi ve Ragüzalılar ile anlaşma yoluna gidilmiştir. Cenevizliler ile Sultan Orhan döneminde, Venedikliler ile 1366'dan daha önce ticaret bağları kurulmuştur.¹ Gösterilen bu ilginin devlet hazinesine aktarılan gelirler yanında, yüksek zümrenin ihtiyaçları olan Floransa kumaşları, uç bölgelerden getirilen esirlerin diğer ülkelere ve özellikle Mısır'a aktarılması, Bursa, Edirne, Gelibolu pazarlarının canlı tutulması gibi yararları da vardı.² Dış dünya ile bağlantısını Pera ile sağlayan İstanbul'un alınışı Osmanlı'nın dünya ticaretindeki önemini artmasına imkan vermiştir.

Benzer durum siyasal yapılanmada da görülür. Genişleyen devlet sınırları ile yönetim merkezi üniter devlet yapısı yanında taşrada geleneği ve yerelliği de dikkate alan bir karakter arzeder. Çok milletli ve çok kültürlü bir altyapı üzerine kurulu olan sistem, aynı zamanda bu yönü ile çağının alternatif sistemlerinden daha üstün bir niteliktedir.

Osmanlı sisteminin dünya ile bütünleşmesi onun gücünün kabulüne imkan verdiği gibi aksi yönde bazı sınırlamalara maruz kalmasına neden olmuştur. Dünya ticaretindeki genişlemeye paralel olarak ortaya çıkan para darlığının ve yeni kıtaların keşfi ile batıya akan bu madenlerin ortaya çıkardığı fiyat ve mal hareketlerinde olduğu gibi.

Osmanlı sisteminin, dünya sistemi ile olan bu genel ilişki çerçevesi dışında kendisine özgü yönleri vardır. Osmanlı sisteminin en belirgin özelliklerinden birisi “gelenekçi” bir yapıya sahip oluşudur. Bu nitelik sistemin bütün yapılarına yansımış durumdadır. Kurum ve bunların işleyişi husu-

1 Halil İnalcık, *Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti*, T.T.K, Bellekten, C. 25, S. 60, Ankara, 1951, s. 646.

2 a.c, s. 647.

sunda “kânun-ı kadîm”e olan bağlılık anlamında kullanılan gelenekçilik Osmanlı sisteminin önceki İslam devletleri ile olan bağının da bir işaretidir aynı zamanda. Bu kavram, ortaya çıkan aşamalarda kânun-ı kadîme dönülmesini öneren bir kabul anlamındadır. Buna göre bozulmaların giderilmesi, evveliyatı tam olarak bilinmeyen mükemmel düzenin tekrar sağlanması ile mümkün görülmektedir.

Osmanlı sistemi genel karakterinde varolan gelenekçi oluşun yanında başka temel özellikleri de içerir. Önemli bir kabul, toplumun ancak devlet otoritesinin varlığında varolabileceğidir. Bu durumda öncelikler sıralamasında siyasal otoritenin varlığının temini büyük bir önem taşımaktadır. Toplum için varolan devletin öncelikleri ile birey ve toplum çıkarları çatışmaya girdiğinde tercih edilecek olan devlet çıkarıdır. Buna göre “ibadullahın terfih-i ahvallerinin temini” için devletin önceliği gereklidir ve toplum üst gereklere göre şekillendirilmelidir. Ancak, bu yöndeki tedbirler adaletle gerçekleştirilmelidir kabulü sözkonusudur. Zira kabule göre devlet için gerekli olan asker para ile mümkündür. Para ise reayadan sağlanabilir. Reayanın varlığı ise adalet ile mümkündür anlayışı, hukukun düzenlediği bir adalet ortamı ile sağlanabilir kabulünü ortaya çıkarmıştır. Müslim ve gayrimüslimlerin kamu hizmetlerinin sağlanmasında üstlendikleri roller hususunda bu kaygı görülebilir. Ayrıca her iki sosyal grubun üyelerinin birlikte katıldıkları bazı faaliyetler de buna örnek oluşturabilir. Örneğin Süleymaniye imaretinin inşaatında çalışan işçilerin ücretlerine bakılacak olunursa müslim ile gayrimüslim arasında bir farklılık olmadığı görülür. Benzer şekilde bu işçilerin tercih olunuşlarında da bir ayrıcalık görülmez. Mesela taş oymacıların %89'u, dülgerlerin %77'si müslümanken, duvarcılarının %83'ü hristiyan, temel ustalarının %92'si, hristiyandır. Yine müslümanlar ile birlikte yahudi ve hristiyanlar da dinlenirlerken, ilave olarak yahudiler Cumartesi, hristiyanlar da Pazar günü dinlenme haklarına sahiptirler. Gayrimüslimler kendi yortularında dilerlerse dinlenme haklarını kullanabilmektedirler. Osmanlı Devleti hukuk kuralları çerçevesinde kamu alanında bir sosyal zümre tercihi yapmaksızın davranma çabasıdır. Timar sistemi içinde sahib-i arzın yetkilerinin kanunnameler ile sınırlandırılması, yetkisini aşan durumlarda da reayaya sağlanan adaletle başvurabilme imkanı buna birer delil teşkil ederler. Yine, kamu görevi yerine getiren görevlilerin bu görevleri esnasında yetkilerini kötüye kullanmalarının önüne geçebilme çabası açıktır. Bu doğrultuda verilen emirlerde sürekli olarak mevcut kanunlar çerçevesinde uygulama yapılması emrolunmaktadır.³

Temel kabuller ve imkanların tayin ediciliği sosyal yapının da oluşumunu etkiler. Osmanlı sisteminin kabulleri olan devlet otoritesinin gerekliliği, imkanlarının önceliği, arz yönlü bir ekonomik yapı ve adalet anlayışı sosyal yapının şekillenmesini de belirlemiştir. Bu oluşum, dönemin koşulla-

3 B.A.Ahkam Defterleri, No: 3/128/486, 3/273/1012, 3/245/914, 3/29/110, 2/216/427, *Istanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, 1997.

rındaki değişimle birlikte yeni politikaları da gerekli kılmıştır. Nitekim Osmanlı sistemi tarihi, (siyasal otorite açısından ele alınacaksa) bu tedbirlerin tarihidir.

A- Siyasal Bakımdan

Eski Türk boyları aşiret geleneklerine dayalı bir siyasal yapılanma gösterirken zaman içinde bu yapılanmada bir değişim yaşanmıştır. Anadolu Selçukluları döneminde II. Şah Süleyman'dan beri parçalanmaya neden olan mirasın bölünmesi usulüne son verilerek siyasal sistem merkezi üniter bir yapıya kavuşturulmuştur. Böyle bir yapıda yetkiler padişah ve divanda toplanmışlardır. Kendinden önceki İslam devletlerinin mirası üzerine kurulmuş olan Osmanlı siyasal yapısı daha Selçuklular döneminde eski Türk geleneklerinin aksine gerçekleştirilmiş olan üniter yapıyı sağlamayı bir hedef olarak seçmiş durumdadır. Siyasal yapı bakımından merkezi-üniter bir karakter gösteren sistem bununla birlikte bazı bölgeler için yerel nüfuzun gücünü de kabul eden bir durum arzeder. Arazinin tımar, zeamet ve has olarak örgütlendiği bir yapı içinde merkezi idare adli, askeri ve mali olarak üç ayrı yönetim alanı oluşturmuş durumdadır. İdari bakımdan eyalet, sancak (liva), kaza, nahiye ve köyler sözkonusudur.

İdari, adli ve askeri bakımdan merkezden yönetim esası geçerlidir. Siyasal yön kadar ekonomik ve sosyal yapıların şekillenmesinde de etkisi olan bu merkezi yönetim esası kamu hizmetlerinin sunulması konusunda farklılık göstermektedir. Zira askeri, adli ve siyasi boyutu kendisi tayin eden merkezi otorite bunu kamu hizmetlerinin sunulması konusunda da gerçekleştirilmemiştir. Bu konuda merkezi otoritenin özel kesimle işbirliği içinde olduğu bir yapılanma geçerlidir. Merkezi otorite bazı hizmetleri doğrudan kendisi yerine getirirken bir kısmını özel kesimle birlikte sunmuş (İstanbul içme suları gibi), bir kısmını ise özel kesime bırakmıştır (vakıf faaliyetlerinde olduğu gibi). Özel kesimin kamu hizmetlerini üstlendiği alanlarda siyasal otorite işleyişin kamu ve özel hukuka uygunluk denetimi yerine getirmekle yetinmiştir.

Merkezi siyasal otoritenin gücünün korunması aynı zamanda padişahın temsil gücünün öne çıkması çabalarını da beraberinde getirmiştir. Padişahın otoritesini sarsacak gelişmeler önlenmeye çalışılmıştır. Örneğin I. Murat'ın veziriazamlığı yapan Hayrettin Paşa, oğlu Ali paşa, İbrahim Paşa, Halil Paşa aynı sülaleden gelen ve veziriazamlık yapmış kişilerdi. Yaklaşık doksan yıl süren idarenin varlığı padişahın yanında ikinci bir otoritenin varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu ise siyasal yapılanmaya ters düştüğü için zaman içinde bunun önünün alınması gereği doğmuştur. İkinci Murat döneminde Karamanoğlu Mehmet Beyin oğlunun taltiflerle Sofya'ya sancak verilerek gönderilmesi, Selçuklu soyundan olup Canik sancağını elinde bulunduran Hüseyin Beyin topraklarının elinden alınarak gönderilmesi olayları bu konuda verilebilecek örneklerden sadece birkaç tanesidir.

Bu politika sadece Osmanlı döneminin kuruluşu dönemine ait değildir. Örneğin Celali isyanları döneminde ortaya çıkan ayaklanmalarda öne çıkan bazı paşa ve beyler Rumeli'ye gönderilmiştir

Birey düzeyinde yapılan bu sürgünler aşiretlerin iskânında da uygulanmıştır. Ancak bu iskânlarda genellikle parçalayarak iskân politikası uygulanmıştır.

B- Ekonomik Bakımdan

Osmanlı ekonomisi bir tarım ekonomisidir. Sanayiinin de temelini oluşturan tarımsal faaliyetler klasik üretim metodu ile gerçekleştirilmektedir. Uygulanan iktisat politikaları 19. Yüzyıl sonlarında ancak değişmeye başlayan bu üretim yapısında, iklim ve coğrafi koşullar yanında sahip olunan ekonomik kaynaklar ve bunların bileşimi ile taşıma teknolojisinin de sınırlayıcılığında uygulama imkanı bulabilmişlerdir.

Tarım ekonomileri için iki değişik üretim teknolojisi seviyesinden bahsedilebilir. Nüfusun birim toprak alanına göre fazla olduğu birinci durumda mevcut topraklar artırılmadığı için emek yoğun bir üretim teknolojisi tercih edilir. İkincisinde ise nüfus mevcut toprak miktarına göre azdır. Bundan dolayı da daha az emekle daha çok toprağın birleştiği bir üretim teknolojisine yönelinir. Bu yapıda emek faktörünün nisbi kıtlığından dolayı daha etkin kullanımı sözkonusudur. İster birinci ister ikinci durum sözkonusu olsun her ikisinde de teknik buluşlar ile eksik olan faktörü tamamlama imkanı vardır. Ancak bunun için şart olan böylesi bir teknolojik imkana sahip olabilmektir.

Osmanlı Devletinde varolan zirai ekonomik kaynak dengesinde emek kıt, toprak faktörü ise boldur. Yine kıt olan bir diğer faktör de sermayedir. Çiftçiler sermaye donanımı açısından da oldukça fakir bir durumdadır. Çiftçinin sahip olduğu donanım genellikle bir çift öküz ve kara sabandan ibarettir. Nüfus yoğunluğunun düşüklüğü diğer faktörlerle birlikte tarıma ayrılan ve ekilen arazi miktarının da düşük olmasına neden olmuştur.⁴ Osmanlı Ekonomisinde bütün klasik dönem boyunca emek kıt kaynaktır. Ve bundan dolayı da ücretler yüksektir. Yine bu nedenle devlet emek piyasasında onun ederini belirlemektedir. Anadolu'da, zorunluluğun getirdiği bir sonuçla erkeklerle birlikte kadınlar da tarlada çalışmaktadırlar ve özellikle hasat dönemlerinde bölgesel düzeyde bir emek göçü yaşanmaktadır. Gerek emek gerek sermaye donanımı noksanlığı Osmanlı tarımının gelişmesine önemli birer engel olmuşlardır. Diğer bazı sebeplerle birlikte (tumar ve zeamet usulünün bozulması, aşar ve vergilerin ağırlığı, iltizamın zararları, mübayaaya inhisarı, angarya, para tağşişi, dahili gümrükler, harici gümrükler ve yol yokluğu, bilgi eksikliği vs.) tarıma ayrılmış olunmakla

4 Defterdar Ethem Sabri Efendi Sultan II. Abdülhamit'e sunduğu bir layihasında bu dönemde Anadolu'da tarım yapılabilecek arazilerin toplam olarak 158.000 kilometrekare olduğunu belirterek bunun ancak 75.000 kilometrekaresinde tarım yapıldığını belirtmektedir. B.A. Y E.E, No: 14-88/61-88-13.

birlikte nadasa bırakılmak durumunda olan arazinin miktarı ekime açık arazinin üçte birine bazı yerlerde ise yarısına ulaşmaktadır.⁵ Yine tarıma elverişli arazi içinde ziraat yapılan arazinin oranı 19. Yüzyılın sonunda bile (1894-95) ancak %53.12'dir.⁶

Üretim araçlarının bileşiminde emek ve sermaye donanımı yanında etkili olan bir diğer husus da bilgi seviyesidir. Bu açıdan da bakıldığında zirai üretime egemen olan tabii koşullardır. Zaman zaman ortaya çıkan kuraklıklar bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde zirai ürün yetersizliklerine sebebiyet vermektedir.

Bu bilgiler ışığında Osmanlı tarımsal üretim teknolojisinin emek ve sermayeden tasarruf eden, toprağın daha çok kullanımına izin veren ilkel bir tarım teknolojisi olduğu tezi savunulabilir. Bu yapıda emeğin kıtlığı (bölgesel aktarımın sınırlılığı dadikkate alınmak kaydı ile) daha fazla toprak işlenmesine, sermayenin kıtlığı da teknik imkanlardan istifade edilerek emeğin daha etkin kullanılmasına engel olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra devreye giren demiryollarına kadar Osmanlı ekonomisinde ürün at, öküz ve deve ile taşınmaktadır. Maliyetleri yükselten⁷ ve bu nedenle pazarı daraltan bu teknoloji nüfusun çok dengeli olarak iskânına bir sebep teşkil etmiştir. Değişen ulaşım teknolojisi uygulanan nüfus ve iskân politikalarını da etkilemiştir.

Osmanlı ekonomisi bütün sektörlerde kapitalist nitelikte olmayan iktisadi kurum ve ilişkilerin egemen olduğu arz yönlü bir ekonomidir. Üretimde ihtiyaçların karşılanabilmesi hedefi gözetilerek üretimin ilk aşamasından, üretilen mal ve hizmetlerin tüketimdeki son aşamasına kadar iktisadi olayı denetleyen devlet, bununla birlikte ekonomik faaliyette doğrudan doğruya yer almamıştır. Osmanlı Devleti iktisadi yapıda faaliyetlere yön verici, kontrol edici olarak bulunmuştur. Örneğin kurumları nüfus ve iskân politikasının bir aracı olarak kullanmıştır. Tarım kesimini tımar sistemi ile, sanayi ve ticaret kesimlerini de esnaf birlikleri ile denetim altında tutmakta idi. Kadılık ve ihtisap müessesesinin bu konudaki önemi de büyüktür. Üretim miktar, kalite, fiyatı konusunda aracı kurumları yönlendiren devlet tüketimi de tahsislerin de yardımı ile yine bu aracı kurumlarla kontrol etmekte idi.

5 Salih Aynural, *Tanzimat Döneminde Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, İstanbul. 1994.s 77.

6 İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Eski Eserler Bölümü, Türkçe Yazmalar, No: 9075, s. 12.

7 Mesela pamuk gibi değeri oldukça yüksek bir metaı 500 km'lik bir mesafeye taşıma maliyeti üretim değerine ulaşmaktaydı. Buğday ve arpa gibi ürünlerin at veya deve ile 15-18 saat uzaklığa taşınması durumunda satış fiyatı taşıma ücretini ancak karşılayabiliyor, bu ise pazarı 75-100 kilometre ile sınırlı kılıyordu. Tefik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi (1890-1910)" *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, S 1, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, 1987, s.286.

Osmanlı sistemi oluşturulduktan sonra, durgun bir yapılanmayı hedeflemiştir. Bu nedenle tarımda olduğu gibi devlet sanayi ve ticarete de müdahale ederek nüfusun iktisadi faaliyetlerden hangisine gireceğinin belirlendiği bir ortam oluşturmuştur. Bu doğrultuda yukarıda belirtilen kurumların aracılığı ile nüfusun coğrafi olarak seyyaliyetini engellediği gibi mesleki hareketliliğini de önlemeye çalışmıştır.

19. yüzyıla kadar hayvancılık ağırlıklı bir tarım ekonomisine sahip bulunan Anadolu bu dönemde yaşanan ekonomik yeniden yapılanma sürecinde zirai ürünler üreten bir bünyeye sahip olmaya başlamıştır. Kırım savaşı sonrasında ortaya çıkan ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile yoğunluğunu kaybetmeden devam eden göçler, zirai üretim öncelikli bir yapıya geçişte önemli bir fonksiyon yerine getirmişlerdir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık ekonomide hedef kendi kendine yeten bir ekonomi değildir. Dış pazarlar için de, onların taleplerine göre de üreten bir yapı oluşmaya başlamıştır. Nüfus ve iskân politikalarını etkileyen bu gelişmeye rağmen Osmanlı Devleti'nin takip ettiği politika, dışarıdan yapılan göçler konusunda izlenen politikada görülebileceği gibi kapitalizmin Türkiye'ye yerleşme koşullarını hazırlayıcı nitelikte değildir. Devlet, bütün klasik dönemde olduğu gibi bu dönemde de Batı'da sanayileşmenin temel öncüllerinden biri olan topraktan kopmuş hazır işgücü olan insanların ortaya çıkışını hiç bir zaman istememiştir. Halbuki Kırım Savaşından beridir devam eden ve Birinci Dünya Savaşına kadar milyonlarla ifade edilecek göçlere rağmen emeğinden başka hiç bir şeyi olmayan bir işçi sınıfı oluşturma siyaseti güdülmesi son derece kolaydı. Osmanlı Devleti klasik dönemden beri değişmeyen "çifhane" sisteminin devamı için elinden geleni yapmıştır. Ehli sanat erbabı hariç bütün muhacirler için amacı, herbirine ziraat yapabileceği bir imkanı sağlamak olmuştur. Bazı eksikleri ile birlikte inceleme dönemi için bunu gerçekleştirmiştir. Dönem içinde bütün Anadolu sathında zirai alanlarda büyük bir artış ortaya çıkmıştır.

Osmanlı ekonomisi "arz yönlü" bir karakter göstermektedir. Ekonomi, üretim ve taşıma teknolojisinin yanında İslam'ın temel önerilerinin de desteklediği üretim-tüketim sürecinin şekillendirdiği bir nitelik arzeder. Bu üretim-tüketim süreci öncelikle zorunlu ihtiyaç olanın karşılanması esasına dayalıdır. Ekonominin insan için varolduğu kabulünün bir sonucu olarak bu yaklaşım aynı zamanda "adalet" ilkesini de öne çıkarır. Bu kabuller ile oluşturulan sisteminin mükemmel oluşuna olan inancın bir sonucu olarak da sosyal zümreler arasında kurulan dengelerin korunması tedbirlerini gerekli görür. Bu ise ekonominin işleyişi bakımından da gelenekçi oluşuna neden olmuştur. Gelenekçiliğin nüfus ve iskân politikası açısından anlamı ise daha önce kurulu olan düzenin temini doğrultusunda bu politikanın uygulanmasıdır.

Oluşturulan sistem öncelikli olarak var olan toplulukların (reayanın) gerek köyler gerek şehirler seviyesinde olsun öncelikle ihtiyaçlarının karşılan-

ması hedefini gütmüştür. Bütün ekonomik yapılanma da buna göre oluşturulmuştur. Buna göre önce o üretimi yapan bölgenin ihtiyacı karşılanacak ondan sonrası ancak başka bir bölgeye ihraç olunabilecektir. Örneğin İstanbul'a tahsis olunan bazı malların gönderimi bu üretim bölgelerinin ihtiyaçlarının fazlalığı durumunda olabilmektedir.

İhtiyaçlar ekonomisinin varlığı Osmanlıda iki farklı özelliği ortaya çıkarmıştır. Bunlar;

a- Tarım ve sanayide küçük işletme egemenliği,

b- Öz sermaye ekonomisinin varlığıdır.

Devlet öncelikle ihtiyaçların karşılanması politikasının bir gereği olarak ekonomiye her alanda müdahale etmiştir. Emeğin istihdamı, nüfusun yerleşimi vs. konuları da içeren bu müdahale, belirlenen politikalar çerçevesinde oluşturulan kurumlar aracılığı ile ortaya çıkmıştır. Üretim, pazarlama ve tüketimin her aşamasında bu müdahale görülebilir. Üretim aşamasına bakılacak olursa mesala zirai üretimde var olan kurum tımar sistemidir. Sanayide önce ahilik teşkilatı daha sonra ise lonca sistemi vardır. Her iki müessese de başka bazı kurumlar vasıtası ile denetim altında tutulmuşlardır. Kadılık müessesesi ve divan bunlardandır. Yine bunlarla ilişkili olarak pazarlama ve tüketim aşamasında da ihtisap müessesesi devreye girmiştir. Devlet bu kurumlar aracılığı ile üretim, dağıtım ve pazarlama aşamasında gerekli müdahalelerde bulunmuştur. Böylelikle üretimin miktar ve çeşidi, kalitesi, elde edilen ürünün pazarı, bu pazara aktarım fiyatı denetime tabi tutulmuştur. Bu çerçevede belirlenen politikalar doğrultusunda bazı tedbirler alınmıştır. Üretilen mal ve hizmetin belirli coğrafi alanlarda belirli kişiler tarafından tüketilebilmesine imkan veren “tahsis” uygulaması bunlardan birisidir. Bu yönde uygulanan politikaya Dersaadet'in gıda ve diğer ihtiyaçlarının temini için alınan tedbirler örnek gösterilebilir. İstanbul'un yaş sebze ve meyve ihtiyacı mücavir alan tarafından karşılanmıştır. Örneğin Gekbuze (Gebze) kazası dahilindeki Tuzla köyü enginar ve bamyaya üretim sahasıdır. Buradan elde edilen ürünün pazar bölgesi Dersaadet'tir. Yine benzer şekilde Eflak ve Boğdan, elden çıkış dönemine kadar paytahtın buğday ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamak durumunda olmuştur. Bu yöndeki politika öylesine ayrıntılı düzenlenmiştir ki üretim bölgesinin yıllık ne kadar zahire göndereceği, bu zahirenin hangi tüccar gemileri ile taşınacağı, gemilerin hangi güzergahı takip ederek hangi limanlara uğrayacağı, bu süreçte düzenlenecek belgelerin kimler tarafından kontrol edilerek mühürleneceği, vs. bellidir. Yine bu doğrultuda “devlet ihtiyaçlarının önceliği” kabulünün bir sonucu olarak nüfusun yerleşimi düzenlemiştir.

C- Sosyal Bakımdan

Osmanlı sistemi, Klasik ve yenileşmeci dönem olarak farklı yaklaşımın görüldüğü iki ayrı dönem yaşamışsa da nüfus ve iskân politikasındaki dönemlenme bu ikili ayırma uygun düşmemektedir. Zira sözkonusu politika, esasında (her iki dönemde de merkezi otoritenin karar vericiliğinde

nüfus hareketlerini ve nüfusun bileşimini hedef aldığından) yukarıda ele alınan siyasal, ekonomik ve kültürel temel tercihler doğrultusunda uygulanan politikaların bir sonucu olarak şekillenmiştir.

1- Nüfus

Anadolu'ya Türklerin gelmesi ile devam eden Bizans gerilemesi nüfusu yoğun olmayan bölge nüfusunu daha da düşürmüştür. Hızla gerçekleştirilen Türk yerleşimi bile genel nüfus yoğunluğunu yeterli seviyeye ulaştıramamıştır. Osmanlı Devleti, tarihi boyunca bir nüfus azlığı yaşamıştır. XVI. Yüzyıldaki belirgin ve diğer dönemlerdeki düşük nüfus artışı bu yargıyı değiştirecek nitelikte değildir. XVII. Yüzyıl nüfus durgunluğunun görülmeye başladığı yüzyıldır. Nüfusun kayda değer biçimde artışı ancak XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyılın başında ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti kurulup batıya doğru genişledikçe serbest ve zorunlu göçler Anadolu şehir-kasaba ve köylerindeki önemli bir nüfusun da iskân politikasının bir nedeni olarak yeni fethedilen bölgelere iskân olunmaları sebebiyle Anadolu bu genişleme döneminde kayda değer bir nüfus artışı yaşamamıştır. Nitekim XV. yüzyıla ait tapu defterleri Anadolu'nun bu dönemde az bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedirler. XVI. yüzyıl ise artık coğrafi genişlemenin durduğu bir dönemdir. Bu yüzyılda bir nüfus artışı vardır. Kanuni döneminde Anadolu nüfusu 6,5 milyondur XVII. yüzyıl ise bir önceki yüzyılın aksine bir nüfus durgunluğu yüzyıldır. Celali isyanlarının bunda payı vardır. Ve yine bu nedenle kırdan şehre bir göç vardır. XIX. yüzyıla kadar geçen iki asırlık bir dönemde Anadolu nüfusu 7-7,5 milyona çıkabilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Anadolu'su ve Avrupası nüfusu yoğun olmayan bölgelerdir. 1831 nüfus sayımına göre Anadolu'da bu tarihte kilometrekareye 6.1 (Anadolu yüzölçümü 819.454km²), Avrupa'da ise 15.5 (Avrupa yüzölçümü 167.600) kişi düşmektedir.⁸ Bu yüzyıl tabii nüfus artışının varolduğu ancak bunun Kırım ve Doksan üç Harpleri ile giderildiği dönemdir. Bununla beraber bu savaşların ortaya çıkardığı göçler bu azalmayı gidermiş, artışa çevirmiştir. Yine de 1844 yılında 11,8 milyon olan Anadolu nüfusu bu iki önemli savaş sonrası ortaya çıkan büyük göçlere rağmen 1885 yılında ancak 11,2 milyona (İstanbul dahil) ulaşabilmiştir. Göçlerin devam edişi bu rakamı XX. yüzyılın başında (1906 yılında) 13,1 milyona ve 1914 yılında da 15,3 milyona yükseltmiştir.⁹ Nüfus hareketlerine bağlı olarak nüfus yoğunluğu da artarak Türkiye için 1885 yılında önce 16.2'ye 1914 yılında da 21.17'ye yükselmiştir.¹⁰

8 Vital Cuinet, *La Turquie D'asie*, C.1, Paris, 1890, s. XVI- XIX. (Anadolu yüzölçümü rakamı yazarın verdiği vilayet yüzölçümleri toplanarak tarafımızdan elde edilmiştir.) Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı* 1831, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1943, s.21-22.

9 Gülfettin Çelik, *Sosyo-Ekonomik Sonuçlarıyla Osmanlı Türkiye'sine Göçler (1877-1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 173, 178-179.

10 Çelik, a.e, s. 186.

19. Yüzyıl Osmanlı Rumeli ve Anadolu'sunda büyük nüfus hareketleri görülmüştür. Göçlerin sebep olduğu bu değişim toplam nüfus yanında bölgesel dağılımlarda da önemli değişiklikler görülmüştür. Osmanlı-Rus savaşı sonrasında, ilk yoğun göç dalgalarının ardından, örneğin; kilometrekareye 8,69 olan Doğu Anadolu nüfusu 1906 yılında 9,57 miktarına ulaşmıştır. 1910 yılında 13,01, 1914 yılında da ulaşılan 15,15 rakamları Birinci Dünya savaşı öncesine kadar sürekli bir nüfus artışına işaret etmektedir. Aynı dönem içinde Türkiye genelindeki nüfus yoğunluğunda da bir artış yaşanmış, rakam 16.20'den dönem sonunda 21,17'ye yükselmiştir. Buna göre dönem başı ve sonu itibarıyla Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğu %75, Türkiye genelinde ise %30 artmıştır. Doğu Anadolu'da Türkiye geneline göre %150 daha fazla bir artış vardır. Bunun birinci nedeni ilk dönem yoğun göçlerinin ardından devam eden göçlerin, Batı Anadolu'da ortaya çıkardığı nüfus yığılmasının azaltılması için Doğu Anadolu'ya yönlendirilmesidir. İkincisi ise Türkiye genelindeki nüfus artışını yavaşlatan bir neden olarak Birinci Dünya Savaşı kadarki dönemde gayrimüslim nüfusta ülke dışına yapılan göçler gösterilebilir. Nitekim 1885'den 1914'e kadarki dönemde sadece bugünkü sınırları ile Türkiye'de yaşayan gayrimüslim nüfus 3.174.910'dan 2.391.562'ye düşmüştür. Buna göre, bu tarihler arasında gayrimüslim nüfus %25 azalmıştır.¹¹

Gayrimüslim nüfustaki bu genel değişim bütün bölgeler için aynı durumu göstermez. Örneğin; Doğu Anadolu bölgesinde aynı tarihler içindeki değişim Türkiye genelinden farklı olmuştur. Dönem başında 484.833 kişi olan gayrimüslim nüfusu 1914 yılında 630.462'ye yükselmiştir. Bir başka ifade ile toplam nüfus içinde gayrimüslimlerin %24,6 olan oranı dönem sonunda %28,3'e çıkmıştır.¹² 1885-1914 yılları arasında bu bölgedeki gayrimüslim nüfus artışı müslim nüfus artışından fazladır. Bunun nedeni, özellikle Ermeni nüfustaki hareketliliklerdir. Bu dönemde dış yönlendirmeler nedeni ile bazı isteklerde ve eylemlerde bulunan Ermeniler, Doğu Anadolu bölgesine yerleşmektedirler. 1906'da toplam nüfusa oranında gayrimüslim nüfusta görülen düşmenin esas sebebi ise bir devlet politikası olarak bölgeye yapılan müslüman muhacir iskânı ve Ermenilerin sebep olduğu bazı olaylardaki ölüm ve göç sonuçlarıdır.¹³

2- Yerleşim

16. yüzyılda, Selçuklu döneminden beridir yoğun olarak devam eden yerleşim sonucu Oğuz boylarına mensup olmak üzere Kayı, Bayat, Kara-

11 Çelik, a.e, s. 195.

12 Çelik, a.e, s. 195.

13 Dikkat çeken bir husus gayrimüslim nüfusta 1885, 1906 ve 1914 yıllarında bölge toplam rakamlarında sürekli bir artış söz konusuken 1906 yılında Diyarbakır, Bitlis ve Van'da bir nüfus azalması yaşanmıştır. Bunun nedeni 1895'den itibaren bu vilayetlerde görülen ayaklanma hareketleridir. Mesela Ekim 1895'de Diyarbakır'da ortaya çıkan olaylarda 70 müslim ve 300 kadar da gayrimüslim ölmüştür. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Taribi: Anıtlar ve Kitabeleri*, Diyarbakır Belediyesi Yayını, Diyarbakır, 1987, s. 706.

evli, Yazır, Döğer, Dodurga, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Peçenek, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayunlu, Yüreğir, İğdir, Beğdüz, Yeva ve Kınık aşiretlerinin bütün Anadolu'yu kapsayan yerleşimleri ortaya çıkmıştır. Buldukları yörelere göre de yeni isimler almış bulunan bu teşekküllerden Bozulus Türkmen grupları Maraş, Elbistan, Kadirli, Kozan bölgesinde ve kuzeyde Bozok (bugünkü Yozgat ili) ile Sivas eyaletini içine alan bölgeye yerleşmişlerdi. Benzer şekilde Sivas'ın batı, kuzey ve doğu taraflarında Ulu-Yörük Türkmenleri vardı. Dulkadirli Türkmenlerinden bir grup olan ve ifraz-ı Zulkadriye mukataası Türkmenleri olarak bilinen gruplar da Çukurova bölgesini iskân tutmuşlardı. Diyarbakır yöresi Bozulus Türkmenlerinin yoğun yerleşim bölgesiydi. Bu grubun daha batıda Karaman, Ankara, Aydın ve Kütahya'ya kadar uzantıları da vardı. Üçok kolundan olan Ramazanlı cemaati İskenderun'dan Alanya'ya kadar uzanan kıyı şeridine yerleşmişler, Silifke yöresinde bulunanların önemli miktarı Kıbrıs'ın fethinden sonra buraya iskân olunmuşlardı. Çunkar, Çepni ve İlbeyli oymakları Çorum ve Tokat dahilinde, Atçeken ulusu da Bayburt'da bulunmaktaydı. Saluriye Türkmenleri Trablusşam ve çevresinde, Bayatlar, Şam ve Hama'da, İzzeddinlü taifesi ve Rişvan hassı oymağı Kilis ve civarında yerleşmişlerdi. Rişvan oymağı Malatya sancağında yurt tutup, Suriye çölleri kışlak olarak kullanmaktaydı. Lekvanik cemaatleri Çorum sancağında, Badıllu (Beydili) aşireti de Bitlis'te yaylayıp, Diyarbakır çevresinde kışlamaktaydı. Cemaatler kendi ana grupları dışında başka grupların içinde de oymaklar halinde iskân olunmuşlardı. Bu şekilde bütün Anadolu, Türkmen aşiretlerinin kaynaşmış haliyle kısa bir zaman içinde yeni bir nüfus yapısına sahip olmuştur.¹⁴

Benzer gelişme Rumeli için de sözkonusudur. Bozulus Türkmenleri, Badıllu (Beydili) aşireti, Bozkoyunlu (Balaban) Türkmen aşiretleri ve kınar göçer Yörük toplulukları öncelikle bu bölgeye göçüp yerleşmişlerdir. Bu şekilde, Hasköy, Filibe, Tatarpazarı'ndan Eskizağra ve Ahyolu'ya uzanan bölge, Varna'dan başlayıp batıya doğru Tuna boyunca uzanan bölge ile Kavala, Drama'dan içerilere uzanan bölge öncelikle iskân olunan yerler olmuştur.¹⁵ Daha sonra Boşnaklar ile Arnavutların İslamlaşması süreci İslam yerleşim alanlarını genişletmiştir.

Tımar sistemi içinde kırsal kesim ağırlıklı yerleşim yapısına sahip olan Anadolu düzenli olarak yerleşime açılma dönemini 16. Yüzyıl sonlarına kadar devam ettirmiştir. Yerleşim politikasında (tımar kesimi dahilinde) kırsal kesim öncelikli bir yerleşim tercihi vardır. Osmanlı Devletinin bu politikasında başarılı olduğu söylenebilir. Nitekim şehirler özellikle “büyük kaçgun”dan sonra ortaya çıkan nüfus artışlarına ve sürekli olarak büyüyen

¹⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda "Oymak, Aşiret ve Cemaatler"*, Tercüman Yayınları, İstanbul.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İ.F.M. C.11, S.1-4, İstanbul, 1949/50, s. 562.

kent nüfuslarına rağmen 16. yüzyıl başlarında¹⁶ ve sonlarında olduğu üzere¹⁷ 19. yüzyıl başlarında da kentlere yığılma anlamına gelen bir kentli nüfusta artış yaşanmamıştır.¹⁸ Kentlerin gerçek anlamda büyümesi, sistemin genel çerçevesinde meydana gelen değişmelerle birlikte 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonradır.¹⁹

Büyük kaçgun dönemi daha önce kurulan yerleşim düzenine bozucu etki yapmıştır. Güvenlik ortamının kaybolması ile büyük miktarlarda köy boşalmış, insanlar düz arazilerden uzaklaşarak daha dik yerlere ve yamaçlara, eşkiyanın ulaşmakta zorlanacağı yerlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

Merkezi otoritenin güvenliği sağlayıp harap kalan kırsal bölgeleri tekrar şenlendirebilmesi için 19. Yüzyılı beklemek gerekmiştir. Siyasal otorite bu doğrultudaki politikasını ancak bu yüzyıl sonlarında yaşanan büyük dış göçler ile sağlayabilmiştir.

1878 yılında Anadolu ve Rumeli Kırım savaşı sonrasında yaşanan büyük göçlerle bazı bölgelere iskân olunan nüfusla yeni yerleşim birimleri elde etmiştir. Ancak Anadolu ve Rumeli bu dönemde yerleşim bakımından bazı farklılıklar göstermektedir. Bu dönemde Rumeli'de kırsal yerleşimin %25'i, Anadolu'da ise %4'ü çiftliklerde geriye kalanı ise köy tipi yerleşim birimlerindedir.²⁰

3- Sosyal Gruplar İlişkisi

Kendisinden önceki İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı toplumsal hayatında da Batıdaki anlamı ile bir sosyal sınıflaşma görülmez. Bunun nedeni, sosyal sınıflaşma için gerekli olan sınıf bilinci ve sürekliliğin, Anadolu Türk toplumsal yapısında ortaya çıkmayıdır. Selçuklu Devleti'nden Osmanlıya kalan mirasın bu konudaki etkisi büyüktür.

Hakikatte eski Türk geleneklerinden kaynaklanan konar-göçerlik ile yerleşik hayatı temsil eden köylü ve şehirlilik arasında bir uyumsuzluk vardır. Ancak bu yüzde yüz değildir ve devlet politikası olarak yerleşik hayat tercih edilmektedir. Bu nedenle soyo-ekonomik hayatı tekbaşına etkileyecek öneme sahip bir 'konar-göçer sınıfı' oluşmamıştır.

Konar göçerler ekonomik faaliyetleri ağırlıklı olarak hayvancılık olan, kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar tarım ile uğraşan, zaman zaman halıcılık ve nakliyecilik işi ile de meşgul olan, ağırlıklı olarak kendi kendilerine ye-

16 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994, s. 153-154.

17 Süreyya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 377.

18 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 21-22.

19 Çelik, a.g.e, s. 178-179.

20 Devlet Salnamesi 1295'den düzenleyen Tevfik Güran, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İ.Ü.İ.F. Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, S.1, İstanbul, 1987, s. 277.

ten bir sosyal grupturlar. Bununla beraber diğer zümrelerle de ilişkileri vardır. Köy ve şehirlerde kurulan pazarlar bazı ihtiyaçlarını temin ettikleri yerlerdir. Ayrıca devletle de vergi ilişkileri vardır. Devlet onların hayvan varlıklarından aynı vergi almakta, askeri gayelerle sınır boylarına gönderilen, oradaki yaylak ve kışlakları kullananları ise hizmetlerine karşılık vergiden muaf tutmaktadır. Başlarına buyruk yasama tarzını benimseyen konar-göçerler bundan dolayı zaman zaman devlet otoritesi ile karşı karşıya gelmektedirler. Bunun yanında yaylak ve kışlaklara gidişlerinde yerleşik hayatı benimseyenler ile sürtüşmeler yaşamaktadırlar. Bilhassa Şam'dan başlayarak Şam ve çevresi yaylaklarına kadar uzanan geniş bir sahada kalabalık halde varolan Türkmenlerin hareket dönemlerinde ekili zirai alanlara zarar vermeleri çok doğaldır. Bütün bunların bir sonucu olarak devlet kendilerini yerleşik hayata geçirebilmek için bir çaba harcamaktadır. Ancak bu tedbiri alırken dikkat ettiği husus siyasi otoritenin parçalanmasını engellemektedir. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti XI. Yüzyılda Anadolu'ya yönelen göçmenleri iskân ederken büyük ve güçlü aşiretleri kısımlara ayırarak birbirinden uzak alanlara iskân etmiştir.

Köylü hayat tarzı Anadolu nüfusunun büyük çoğunluğunun yaşam biçimidir. Bununla birlikte Batı, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde göçebelik daha yaygındır. Bunun nedeni özellikle Moğol baskısı ile nüfus hareketliliğinin durulması ve Batı bölgelerindeki siyasi durumdur. Yukarıdaki belirtildiği gibi köylüler ile konar göçer ilişkisi pazarlardaki iktisadi münasebetler ile konar göçerlerin yol açtıkları zararlar konusundadır. Köylerin münasebetlerinin ağırlığı şehirlerdir. Özellikle büyük şehir ve kasabaların etrafındaki köylerin dış dünya ile ekonomik, siyasi ve sosyal bağlantıları bu kasaba ve şehirler vasıtası ile olmaktadır.

Miri toprak rejimini yani ikta sistemini Anadolu'ya uygulayan Selçuklu Devleti'nde bütün topraklar devlet mülkiyetinde bulunduğundan zirai hayatın üretim temelini oluşturan köylüler ile devlet arasında bu statünün kaynaklanan bir ilişki söz konusudur. Ehl-i ziraat olan halk zirai mahsuller ve hayvan varlığını meralarda otlatmasının karşılığı olarak vergi vermektedir. Karşılığında da hukuk düzeni, içinde bir güvenlik elde etmektedir. Yönetici zümre vasıtası ile gerçekleşen bu ilişkiler önceden tayin edilmiş kurallar çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Yönetim yapısı içinde gençlik okakları, kethüda ve ilbaşılık kurumunun varlığı halk devlet ilişkisini yumuşatmakta ve bütünleştirmektedir. Yerleşik hayat yaşayan zümrelerin bu duruma karşılık göçebe topluluklarda siyasal iktidar ile konar göçer gruplar ilişkisinde halk ile devlet otoritesi ilişkisini sağlayan kurumsallaşmış bir yapı sözkonusu değildir. Aşiretler halinde örgütlenmiş bu topluluklar lider egemenliğine dayalı bir yapılanmaya sahiptirler. Bu nedenle devlet ve onun oluşturduğu kurumlar ile düzenli, statik bir ilişkileri yoktur. Bu ise karşılıklı olarak güven oluşumuna bir engeldir. Bundan dolayı bütün Anadolu Selçuklu Devleti tarihi boyunca konar göçerler potansiyel olarak düzeni sarsıcı görülmüşlerdir.

Gerek Anadolu'nun eskiden beri bir ticari transit bölgesi oluşu, gerek çevre bölgeler ile varolan ticareti, gerek İslam Devletlerinin bir geleneği olarak ticaret ve bu faaliyetlerin dayanağı olarak sanayi, organize oluşu gerekli kılar. Şehirler ve şehir hayatı bu nedenle teşkilatlı bir hayatı ifade eder. Halkın yoğun kitlesini ifade eden sınıai üreticiler, siyasi otoriteyi temsil eden idareciler ve nüfuz sahibi ayan (eşraf) bu sosyal zümredendirler. Ehl-i zanaat, devlet örgütlenmesi içinde bir kurum olarak kabul edilebilecek ahi teşkilatı içinde, idareciler ve ayan da hukuk çerçevesinde yönetime katılmaktadırlar. Ancak bu bir genel ilişki örgüsüdür. Nitekim sosyo-ekonomik çalkantı dönemlerinde bu ilişkilerde zaman zaman kopmalar, düzensizlikler yaşanmıştır.

Şehir halkı ile devlet arasındaki ilişki sadece şehirli olmaktan ileri gelen bir ilişki değildir. Ticaret ve sanat sahebi olup bu faaliyetlerde bulunmak karşılıklı bir ilişki getirmektedir. Onlar devlete vergi vermekte, karşılığında faaliyetleri devam ettirebilme ortamı elde etmektedirler.

Köylüler ile şehirli ilişkisi ağırlıklı olarak iktisadidir. Üretilen malların toplandığı yerler olarak şehirler bu itibarla bölgenin iktisadi merkezleridirler. Konar göçer şehirli ilişkisi ise ağırlıklı olarak ticaretteki güvenlik ilişkisidir.

Anadolu'da yerleşik kültürün ilk büyük gelişmeyi göstermiş bulunan bölgesi Danişmendiye Vilayetidir. Türk kültürünün en köklü olarak ortaya çıktığı bu bölge belki de sosyal ve iktisadi yapıdaki gelişmişliğinden dolayı Moğollarca istila döneminde askeri kuvvetlerinin merkezi olarak kabul edilmiştir. Öbür tarafta ise iktisadi ve sosyal gücü daha fazla göçebe konar göçerlere dayalı olan Güneydoğu Anadolu bölgesi ve yine bu kültürün etkisini kabul eden Karaman çevresi ve uzak uç beylikleri otorite tanımayan bu göçebe kültürünün etkisi ile Moğol hakimiyetine engel çıkarmışlardır.

Sosyal gruplar ilişkisinde dini dağılım açısından yapılacak bir incelemede Anadolu'da müslim ve hristiyan ağırlıklı bir dağılım görülür. Danişmendiye bölgesinde halk umumiyetle Türk-müslüman olmakla birlikte Ermenilere de raslanmakta, Rumlar bölgenin kuzeyinde görülmektedirler. Moğol egemenliğinde de bölgeye çok sayıda Moğol kabilesi gelip yerleşmiştir. Güneydoğu Anadolu'da, bu bölgenin ilk sakinlerinden olabilecek bazı unsurlar varsa da Türkmen boyları çoğunluk durumundadırlar. Van ve Muş etrafı ile Çukurova'da Ermeniler bazı kitleler halinde bulunmaktadır. Ancak XIII. yüzyıl ortalarından itibaren itibaren Çukurova bölgesi de Türkmenlerin akınına uğradığından Diyarbakır, Urfa, Mardin bölgesindeki karışık durumun aksine Maraş'ın ve Çukurova bölgesinin Türk ağırlıklı bir bünyeye sahip olmasına neden olmuştur. Doğu Anadolu'nun diğer alanları ise Türk-İslam unsurlarından müteşekkildir.

Dini bakımdan varolan bu durum müslüman olanlar ile olmayanların özellikle şehir ve kasabalarda iç içe yaşamaları sonucunu getirmiştir. İktisadi hayattaki paylaşım, müslüman halkın ve devletin hoşgörüsü bu durumun oluşumunun nedenidir.

Selçuklu toplumsal yapısında olduğu gibi Osmanlıda da Batılı anlamda bir sınıfsal yapı görülmez. Bu özellik klasik dönem için olduğu gibi yenileşme dönemi olan Tanzimat döneminde de geçerlidir. Varolan sosyal grupları grup kılan, hukuki, dini idari kültürel ve ekonomik koşulların biri veya birden fazlasının etkilemesidir.

Osmanlı sisteminin genel karakteri içinde bir başka özellik de sistemin sosyal sınıf esasına dayanmayan çok kültürlü bir yapıya sahip oluşudur. Osmanlı toplumsal yapısı sosyal grupların sınıf bilincini ortaya çıkaracak ve bu sınıfları sürekli kılacak bir yapılanmadan uzak olmuştur. Mevcut yapı sosyal zümreler içinde geçişliliğe imkan verir niteliktedir.

Toplumsal yapı, Selçuklu toplumsal organizasyonundaki gibi yerleşim açısından yerleşik-göçebe, dini bakımdan müslim- gayrimüslim, yönetim bakımından idareci (askeri)-teba (reaya) ve hukuki açıdan hür-köle ayırımına tabidir.

Hukuki açıdan toplumsal yapı “hür-köle” ayırımına sahipse de kölenin köleliği bir süreklilik göstermez. Bazı kurallar çerçevesinde kölenin hür statüsüne sahip olabilmesi kolaydır. Bu geçişin ardında var olan etken ekonomik değil, toplumsal kabullerin formel yapıyı etkileyen toplumsal kabullerdir.

Toplumsal yapılanmada dini açıdan “müslim-gayrimüslim” ayırımı vardır. Bu ayırım da değişmez esaslara bağlı bir yapılanmayı ifade etmez. Gayrimüslimin müslim olabilmesi kolay bir durumdur. Yerleşim düzeninde müslim ve gayri müslim grupların iç içe yaşamaları tercih olunan bir durum değildir. Müslim ve gayrimüslimler kendilerine ait mahallelerde ikamet olmaktadır. Ancak bu bir sınıf yapılanmasının gereği değil sosyal düzenin, kamu düzenin korunması için alınan bir tedbir düzeyindedir. Bu düzen kent yaşamında bu zümrelerin bir bütünü birlikte oluşturmalarına engel olmamıştır. Örneğin on dokuzuncu yüzyıl son çeyreğindeki ayaklanma dönemine kadar Ermeniler, “millet-i sadıka” olarak anılmışlardır. Yine, daha önceleri Rumlar bir devlet olarak sistemden kopuncaya kadar dış ilişkilerde etkin roller üstlenmişlerdi.

Yönetim açısından Osmanlı toplumsal sisteminde var olan “askeri-reaya” ayırımı sınıf bilinci ve sürekliliğini ortaya çıkaracak bir yapılanma arz etmez. Örneğin Reaya statüsünden askeri zümreye geçişe imkan vardır. Kamu görevlisi durumunda bulunan bütün görevlileri içine alan bir anlamı olan askeri zümre bir çok yoldan reayanın katılımına imkan veren bir yapı olmuştur.

Yerleşim bakımından da toplumsal yapı “yerleşik-göçebe” ayırımı söz konusudur. Yerleşikler köylü ve şehirli olarak iki ayrı grupta ele alınabilirler. Ancak yerleşim açısından toplumsal yapılanmada bir süreklilik görülmez. Göçebe toplulukların yerleşik hayata geçişleri kolaydır. Osmanlı Devleti, Selçuklu Devletinde olduğu gibi yerleşik hayatı öneren, göçebelilerin yerleşik hayata geçişlerini kolaylaştıran ve hatta buna zorlayan bir politikanın takipçisi olmuştur.

Genel olarak hukuki ilişki temellerinin Selçuklu dönemindeki gibi olduğu kabulü ile birlikte sosyal gruplar ilişkilerinde Osmanlı döneminde bazı farklılıklar da sözkonusudur.

Özellikle, bir erk olarak devlet, sosyal grupların hiçbirisine diğerini ortadan kaldıracak şekilde yakın değildir. Bununla birlikte siyasal yönetimin aktörleri askeri sınıfla sosyal gruplar içinde temsil olunmaktadır. Ancak, bu temsil hukuki bir çerçevede gerçekleştiğinden reaya ile olan ilişkiler hukuken çizdiği adalet ölçüsü gözetilerek yapılmaktadır. Devlet, kendi organı olan askeri sınıfa bu itibarla bir ayrıcalık tanımamaktadır.²¹ Yönetim ayırımında reaya zümresi içine giren sınıflar şehir, köylü ve konar-göçer aşiretlerden doğrudan doğruya asker olanlar ile yerel veya merkezi yönetici olanların dışında kalan bütün halktır. Ancak klasik dönemdeki bu genel ayırım 16. yüzyıldaki gelişmelerin etkisi ile yeni bir ara zümrenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. "Ayan" adı verilen bu zümre önceleri zayıflayan merkezi otoritenin bıraktığı boşluğu güvenlik bakımından doldurma durumundayken zamanla miri topraklara el koyma, çiftlikler kurarak buralara sığınanlara tahakküm ile siyasal otoritenin boşluğunu başka alanlarda da doldurma çabası içine girmiştir. Bu ise siyasal otoritenin bölüşülmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı Devlet sisteminin bir karakteri ise, otoritenin ancak merkezi yapının kullanımında olmasıdır. Bu itibarla yetki paylaşımı anlamına gelen bütün gelişmelerin ortadan kaldırılması gerekli görülmemiştir. Bazı yöneticilerin görevden alınması, mallarının müsadere edilmesi, aşiretlerin gerektiğinde parçalanarak iskânları, aşiret reisliğinin devletçe onaylanması bu yöndeki tedbirlerden olduğu gibi ayana mülk ve mansip verilmesi de bunlardandır.

Ayanın yetkiyi paylaşan bir konuma gelmesi merkezin siyasal otoritesini paylaşmayı kabul eden bazı uygulamalarından ileri gelmiştir. Bu nedenle gücünün kırılması da özellikle Doğu Anadolu'da varolan aşiret yapısının siyasal otorite kullanımından alıkonulmasından daha kolay olmuştur. Aşiret örgüsü sosyal, kültürel temelleri de olan bir karakter taşıdığından, ayanda olduğu gibi merkezin nüfuzunun kurulması için mülk ve mansipler verilmesi yeterli olmamakta, devlet bunun yanında hukuki çerçeve içine sokulan yeni ilişkiler oluşturmaktadır. Bu yönde alınan tedbirler konar-göçer aşiretlerin siyasal sistemle bütünleşme derecelerine göre değişmektedir. Bir kısmı tımar sistemi içinde birer has toprağı olarak sancak beyi yönetimindeyken bazıları ise sadece yıllık ödemede bulunan, kendi vergisini

21 Şer'iyye sicillerinde yer alan, reyaya hukuk kuralları dışında muamele etmek isteyen askeri zümreye mensup kişilerin bu müdahalelerinin önlenmesine dair ve genellikle "..... fukarasını hilâf-ı şer'i şerif ve bi gayrı hakk rencide vü remide itdürilmeyüp ol vechile zâhir olan te'addileri men' u def' olunmak babında hükm-i hümayûnum reca cyledüğü ecilden kânun üzere amel olunmak için yazılmışdur." şeklinde sonlanan kararlar buna örnek olarak verilebilir. Bu konudaki çeşitli örnekler için bkz: *İstanbul Abkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi*, C.I, II, Sosyal Hayat, C.I,II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1998.

kendisi toplayan birer salyaneli birim hüviyetindedir. Bu aşiretlerin bir kısmı alaybeyi, çeribaşı, yüzbaşı gibi rütbelere haizdir. Yerleşik hayata geçip mevcut toplumsal yapı içinde yer edinmeleri ekonomik, siyasal, mali ve askeri nitelikli bazı görevler karşılığında bazı ayrıcalıklar elde etmektedirler. Bu görevler madenlerin eşkiyalardan muhafazası, nakledilmesi, maden üretiminde çalışmak, gerekli odun ve kömürün madenlere nakli, ordunun nakliyat işlerinde çalışmak, inzibat kuvveti olarak görev almak, gerek görüldüğünde savaşa iştirak, harp sanayiinin gerektirdiği bazı malzemenin temin ve üretimi, derbent ve geçitlerin korunması, sarayın bazı ihtiyaçlarının temini gibi hususlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti özellikle ilk devirlerde olmak üzere bölgeyi egemenlik altında tutabilmek için daha kudretli olan aşiretleri diğerlerinden önde tutmuş, güneydeki arap aşiretlerinin saldırılarına karşı da bu aşiretleri birer tampon olarak kullanmak istemiştir.

Verilen görevlerin karşılığında devletin aşiretlere aktarımı ise getirilen vergi muafiyetleri yanında onların sistem içinde bir yer kazanarak meşruiyet elde etmeleridir. Devlet siyasal nüfuzunu kabul ettirebilmek için aşiretin kendi iç dinamiklerinin çıkardığı reisin meşruiyetini onaylamaktadır. Reisin isyanı durumunda ise onun yerine kendi tercihi olan birisinin gelmesini desteklemektedir. Benzer şekilde bazen verdiği ünvanlarla aşiret reisini doğrudan bölgesel seviyede bir idareci kılmaktadır.

Nüfusunun %15-20'si göçebe olan Anadolu'da yerleşik duruma geçen konar-göçerlerin eski kültürle olan bağları tamamen kopmadığından sosyal konumları değişebilmektedir. Buna bir misal olarak Celali isyanlarının başlamasından önce Diyarbakır, Mardin, Rakka, Birecik yöresi sancaklarında meydana gelen köy boşalmaları gösterilebilir. Yine yaygın toplumsal hayat ile olan ilişkilerdeki zayıflığa aşiretler açısından bir diğer örnek de iskân olunan bazı aşiretlerin birkaç dönem sonra yerlerini terkedip göçebeliliğe geçişleridir.

Belirtilen sebepler Osmanlı Devleti tarihi boyunca konar-göçer hayat tarzının bütün çabalarına rağmen varlık gücünü tamamen yok edememiştir. Ancak, 1858 Arazi Kanunnamesinin aşiretlerin yerleşik hayatın geçişlerindeki etkisi önemlidir. Sonuçta nüfuzu daha da artan aşiret ayanı yeni mülklere olan malikliği sebebiyle aşiretlerin yerleşikliğine destek olmuştur. Toprağa bağlılık ona malik duruma gelen ağanın yetkisini daha da artırmıştır. Bir sonuç olarak aşiretteki ilişki yapısı Anadolu'nun genel köy tipi yerleşim ilişkilerinden farklı olmuştur. Aşirette öncelikle lidere bağlılık esastır. Çünkü aşiret reisi ekonomik aktarımlarda da bulunan siyasal liderdir. Onlar kendisine bağlı konar-göçerlerin hayvansal ürünlerinden pay alırken aşiret mensuplarına da bundan aktarımlar vermekte, hırsızlık vb, olaylardan elde edilen gelirin paylaşımını yapmaktadırlar. Aşiret yapısı sosyal işbölüşümünün olduğu bir tabakalaşmaya sahiptir. Aşiretli olmayan gruplar genellikle topraksız olup, hizmetli tarım işçisi veya ortakçı durumunda bulunurlar. Aşiretin kendi içinde oluşan bu tabakalaşma aşiretler arasında da görülmektedir. Mesela Milli aşireti Hamidiye alaylarının kuruluşuna kadar bazı

aşiretlerin ve özellikle Şammar aşiretinin vesayeti altında dolaşmakta ve her sene bu aşiretin reislerine fidye-i necat öderdi. 19. yüzyıl sonunda kurulan Hamidiye alayları bölgedeki aşiretleri bir askeri disiplin altında devlet otoritesine bağladığından aşiret ilişkilerinin çözülmesi yönünde bir etki yapmıştır. Ancak zaman içinde aşiret kültürü etkisini Hamidiye Alayları içine de taşımış ve bu yapı içinde bazı aşiretler serkeşliklerine, hırsızlık ve talanlarına devamlı siyasal otoritede zaafı ortaya çıkarmışlardır.

Aşiret kültüründe varolan "müşareket-i intikam ve müşareket-i mesuliyet" yani öd almada ve sorumlulukta ortaklık ilkesi bu yapının çözülmesindeki önemli engellerden birisi olmuştur.

Yönetenler-yönetilenler ayrımı bütün Osmanlı klasik dönemi boyunca toplumsal yapının en belirgin ayırıcı unsuru olmuştur. Bunun nedeni bir devlet politikası olarak diğer sosyal gruplarda birbirine geçişlilik kolaylaştırılmışken yöneten-yönetilen ilişkisinde bunun imkan nisbetinde sınırlandırılmasıdır. Mesela gayrimüslim olanın müslüman olması, göçebe olanın yerleşik hale geçişi, kölenin hür duruma geçişi çeşitli kolaylıklara sahipken, reayanın askeri sınıfa geçişi böyle kolaylıkla olmamaktadır. Tanzimat ile açık bir politika haline gelen yenileşme ise, sosyal gruplara bakış açısında önemli bir sapa dönemidir. Sosyal gruplaşmada yeni kıstasların, değişemeyen bazı unsurların öne çıktığı bir dönemdir. Askeri reaya ayrımı yerine müslüman- gayrimüslim ayrımı öne çıkartılmıştır. Bu da Türk-Ermeni-Rum-Bulgar-Sırp-Arap-Kürt ayrımına geçişi kolaylaştırmıştır. Toplumsal organizasyon ile çelişen bu gelişme devletin bundan sonraki tarihindeki politikaların başarısızlığında önemli bir sebeptir. Batı devletlerinin aktarması ve yönlendirmesi ile ortaya çıkan bu ayırmada devlet, kendisine bir yer seçmekte zorlanmıştır. Klasik dönemin bir çelişkisi olarak bir zaman siyasal İslamcılık, bir sonraki dönemde de Türkçülük politikası takip etmek durumunda kalmıştır. Konunun Doğu Anadolu'yu ilgilendiren yönü bölgede öncelikle ortaya çıkan Ermeni sorununu yönetim yanlışlıklarından ileri gelen, idari düzenleme ve ıslahatlarla çözülebilecek bir sorun olarak görmeye çalışmıştır. Ancak dini ve etnik unsurların öne çıkmaya başladığı yeni dönemde bu tedbirler bir çare olamamıştır. Öncelikle bölgede yerel seviyedeki toplumsal ilişkiler sosyal yapıdaki çözülmenin bir örneği durumdadır. Mesela 93 Harbi ile önemli bir müslüman nüfus azalması yaşanan Diyarbakır'da savaş sonrası ticaret ve sanayi bütünüyle Ermenilerin egemenliğine girmiştir. Ancak gerçek önemli değişim, bu tarihten sonra Ermenilerin evlerde, kırlarda gizlice toplantılar yapmaya başlamaları, dini ve etnik temelli okul, kilise gibi ilave yeni kurumlar oluşturmaları ve silahlanmalarıdır. Dış destekli gelişmeler birkaç yıl içinde müslüman ve müslüman olmayanları karşı karşıya getirecek noktaya ulaşmış, iki sosyal grup silahlı çatışma ortamına sürüklenmiştir.

Ermeni sorununa bir destek anlamında yine dış etkilerle ortaya çıkartılmaya çalışılan Kürt sorununda devletin politika tercihi bulduğu çö-

züm ise bu insanlarla aynı dini paylaşıyor olmalıdır. Böylelikle hem Ermeni sorunu karşısında ortak bir cephe oluşturulabilmiş, hem de yeni bir problemin ortaya çıkması engellenmiştir. Başarıdaki önemli etken, Kürt olarak adlandırılan unsurların arasında etnik kökenin belirleyici olduğu inancının yaygın olmayışıdır. Bir başka anlatımla Kürtlerin kendilerini, kopmalarına neden olacak bir sosyal grup olarak algılamamış olmalarıdır.

II- Tayin Edici Gelişmeler

A- Siyasal Gücün Kullanımında

Her ne kadar sistem merkezi üniter bir yapıya sahip ise de devlet tarihi içinde farklı dönemlerde siyasal gücün kullanımı hususunda bazı farklılıklar olmuştur. Mesela siyasal gücü kullanan merkezi otoritedir. Bu yapıda padişah ve divan vardır. Ancak 1580'lerde ortaya çıkan Celali isyanlarında olduğu gibi dönem içinde merkezi otoritenin gücünü sınırlayan gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde bundan dolayı, uygulanan nüfus ve iskân politikalarında bazı farklılıklar görülmüştür. Ayanın ortaya çıkışı da benzer bir etki yapmıştır. II. Mahmut döneminde yapılan Sened-i ittifak siyasal otoritenin kullanımında merkezi otorite yanında taşranın da devreye girmesinin resmen onaylanmasıdır. Bir başka devre de 19. Yüzyılda Tanzimatla birlikte ortaya çıkan Bab-ı âlinin siyasal gücün kullanımında merkezi otoritede meydana getirdiği kaymadır. Siyasal gücün kullanımında ortaya çıkan bu değişimler uygulanan nüfus ve iskân politikalarında bazı farklılıklar ortaya çıkarmışlardır.

B-Siyasal Coğrafyada

Siyasal coğrafyadaki büyüme ve küçülmeler nüfus ve iskân politikalarında önemli bir belirleyici olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun hemen akabinde Bizans karşısında ilerleme, Rumeli'ye geçiş ve Balkanların elde edilmesi sözkonusudur. 1371 Batı Trakya ve Makedonya, 1388 Bulgaristan, 1389 Arnavutluk, 1394 Yunanistan, 1395 Eflak Boğdan voyvodalığı, 1458 Mora, 1459 Sırbistan, 1463 Bosna, 1526 Erdel Krallığı ve Macaristan ve 1669'da Girit elde edilmiştir. Siyasal coğrafyadaki bu hızlı değişim takip edilen nüfus ve iskân politikasında da tayin edici olmuştur. Yine benzer şekilde Timur vakası sonrasında Anadolu'nun İzmit, Bursa, Balıkesir, Ankara ve Amasya'nın ötesinde kalan bölgenin istila edilmesi ile eski beylerine terki nüfus hareketlerini etkilemiştir. Bu bölgede ortadan kalkan Osmanlı siyasal otoritesinin, özellikle Antalya ile yukarıdaki Sakarya'nın doğusundaki nüfusu daha yoğun ve Türkmen aşiretleri tarafından iskân kılınmış olan bölgeden daha batıya iskân yapmasını engellemiştir. Zira Osmanlı Devleti bu bölgedeki nüfustan seçtiği bazı aşiretleri yeni alınan bölgelere ve Anadolu'nun göçebe ve yarı göçebe yörük boyları ile yoğun Marmara ve Ege bölgelerine iskân kılmaktaydı.

Doğu ve güneyde Ortadoğu ve Hicaz'ın Osmanlı topraklarına katılması, daha sonra bölgenin elden çıkması, Karlofça anlaşması ile Avrupa'da ilk toprak kayıpları, Kaynarca anlaşması ile Kırım'ın elden çıkması ve sonrasında yaşanan uzun ve sık savaşlarla küçülen Avrupa toprakları, Balkanların elden çıkması gibi gelişmeler uygulanan politikaları etkilemişlerdir.

C-İktisadi Coğrafyada

Ulaşım ve Üretim teknolojisi nüfus politikalarını belirleyen önemli etkenlerden birisidir. Mevcut teknolojinin sınırları ile şekillenen iktisadi coğrafya üretim ve tüketim alanlarının bu doğrultuda düzenlenmesini gerekli kılmıştır.

Siyasal coğrafyadaki değişim ile elde edilen yeni üretim ve tüketim alanlarının varlığının devamı için, elden çıkan topraklar sebebiyle ortaya çıkan açığın kapatılmasının bir gereği olarak nüfus hareketlerini ve nüfusun bileşiminin yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Örneğin önemli tahıl üretim bölgelerinden birisi olan Eflak ve Boğdan'ın elde edilmesi bölgenin iskânını gerekli kılmıştır. Tam tersi durumda, bölgenin elden çıkması ile yeni üretim alanlarının devreye sokulması gereği Anadolu'da bu yönde tedbirler alınmasına neden olmuştur. İkinci dönemde Anadolu'da Celali isyanları ve başka sebeplerle boşalmış bulunan köylerin yeniden şenlendirilmesi veya yeni zirai alanlar açılması çabaları bu ihtiyacın da bir sonucudur.

D- Ulaşım Teknolojisi ve Ticaret Yollarında

Osmanlı Devleti, Uzak doğu ile Batı dünyasının buluşma yolu üzerinde kurulmuştur. Anadolu'nun, asırlardan beri var olan transit kara ticaret yolu olma özelliği onun nüfus ve iskân yapısını da etkilemiş, Osmanlı Devletinin politikaları bu gereğe göre oluşmuştur. Örneğin Rumeli'nin ele geçirilmesi sonrası ilk büyük iskân noktaları Anadolu'dan gelerek Avrupa'ya uzanan ticaret yolları üzerine olmuştur. Günümüz siyasi sınırları itibarıyla halen Bulgaristan'ın birer kenti olan Haskovo (Türkçe ismi ile Hasköy) ve Tırnova (Türkçe ismi ile Tatarpazarı) bu şekilde Osmanlı nüfus ve iskân politikası ile Türklerin kurduğu bir kentlerdir.

Yeni kıtaların keşfi, Hindistan'a yeni ulaşım yollarının ortaya çıkışı Anadolu ve Rumelinin önemini etkilemişse de teknolojideki devrim ile 19. Yüzyılda deniz ve demiryolu taşımacılığının öne çıkışına kadar mevcut yerleşim düzeninde önemli bir değişim olmamıştır. Yeni teknolojinin devreye girmesine kadarki ilk dönemde ana ve tali karayolları üzerindeki ve çevresindeki yerleşim yerlerinin taşıdığı önem bu bölgelerin ihtiyaçlarının öne çıktığı bir nüfus ve yerleşim politikasını gerekli kılmışken, teknolojinin yenilediği, deniz ve demiryolu ulaşımının öne çıktığı ikinci dönemde demiryolu çevresi ve dış dünyaya açılan limanlar çevresinin öne çıktığı bir yerleşim düzenine geçiş politikaları uygulanmıştır. Örneğin 19. Yüzyıla kadar adı duyulmayan Mersin yeni ulaşım ağının devreye girmesi ve limanların öne çıkması ile büyük bir kent haline gelmiştir. Bu dönemde

Anadolu'yu boydan boya kateden karayolunun ağırlığı azalmış, onun yerine demiryolları ile bütünleşen bir ulaşım ağı oluşarak limanlar öne çıkmıştır. Bu çerçevede klasik dönem ulaşım ağı üzerinde önemli birer kent olan Tokat, Erzurum gibi kentler ise küçülmelerini devam ettirmişlerdir. Ulaşım yollarındaki değişim Anadolu ve Rumeli'nin yerleşim yapısında da önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

E- Askeri Teşkilatlanmada

Osmanlı Devleti ilk kuruluş döneminde tımar sisteminin öne çıktığı bir yapılanmaya sahiptir. Ancak bir dönem sonra has askerlerden oluşan kapıkulu ordusunun gelişmesi dönemi ortaya çıkmıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Ülke sınırlarının büyük oranda değişmesi, tımar sisteminin bu bölgelerde istenilen düzeyde oluşturulamamış olması ilk aşamada kapıkulu zümresindeki artışın önemli nedenidir. Avrupa'da merkezi orduların kurulması ile askeri teşkilatlanmada dünya ölçeğinde ortaya çıkan değişim, askeri teknolojide görülen gelişme kapıkulu ordusunun da önemini artırmıştır. Tersine bir etki ile tımar sistemi içinde kalan tımar ordusunun önemi azalmıştır. Bu ise sonuç itibarıyla devlet düzeyinde uygulanan nüfus ve iskân politikasını da etkilemiştir. Zira merkezi ordunun öneminin artışı, tımar sistemi aracılığı ile tımar zümresinden pay alan askerlere aktarılan artık ürünün daha fazla kısmının merkeze aktarımını gerekli kılmış, bu ise kırsal kesimde artan yönetim ve mali baskılar ile nüfus hareketlerine neden olmuştur. Bu aşamada devlet mevcut üretim düzeninin bozulmasına neden olan bu nüfus hareketlerini önleyici tedbirler almaya çalışmıştır.

F- Artan Devlet Giderleri ve Mali Kriz

Devlet giderlerindeki artışlar daha ilk yıllardan beri kurulu yapıyı olumsuz etkilemiştir. Gerek coğrafi olarak gerek yapı olarak büyüyen devlet ile ve daha Yıldırım Bayezit dönemindeki safahata dönük harcamalar gelir gider dengesizliğini ortaya çıkarmıştır. Timur bu çerçevede bu gelişmeyi durdurucu etki yapmış, Çelebi Sultan Mehmet ile sistem kendini yenileme imkanına sahip olmuştur. II. Bayezit dönemi devleti gelir gider dengesizliğinin tekrar ortaya çıktığı dönemdir. Olumsuz gelişme Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı alması ve buradan sağlanan ganimet malları ile durdurulabilmiştir. Tüketimden kaynaklanan artışlar yanında yukarıda değinilen askeri gereklerdeki artışlar da devlet gelirleri ile giderlerindeki dengeyi zorlamıştır. Tımar kesiminin maaşlarının merkez tarafından ödenmediği, dolayısı ile askeri maaş ödemelerinin devlet giderleri içinde önemli bir yer tutmadığı önceki dönemden maaş ödemelerinin bütçenin önemli bir tutarını oluşturduğu döneme geçiş devlet giderlerini büyük oranlarda artırmış, bu ise başka sebeplerin de devreye girmesi ile mali krize neden olmuştur. Daha büyük miktarda gelirin merkezde toplanması gereği taşraya parasal baskıları artırmış, bu ise nüfus hareketlerine neden olmuştur. Parasal baskılar merkezi siyasal otorite yanında siyasal otorite kullanımına katılan

taşradaki ayan ve eşrafın da devreye girmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Devletin uyguladığı nüfus politikaları bu dönemde kendisine bir girdi olarak yönelen bu yöndeki talepleri kontrol etmek yönünde olmuştur.

G- Dünya Üretim Teknolojisi

Klasik dönem üretim yapısının yerine Avrupa’da gerçekleşen Sanayi Devrimi geçikmelerle de olsa Osmanlı sistemini etkilemiştir. 19. Yüzyılda Osmanlıya yönelişi artık hissedilen Avrupa’nın ekonomik ve siyasal baskısı Osmanlı üretim yapısını da etkilemiş, bu ise uygulanan nüfus ve iskân politikalarına yansımıştır.

III- Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskan Politikası

Osmanlı Devletinin nüfus ve iskân politikasının esasında, sistemin ihtiyacı olan nitelikteki insanların gerekli yerde gerekli miktarda bulundurulmasının temini vardır. Bu politika herhangi bir sosyal grup tercihine dayalı değildir. Mevcut yapıda bütün sosyal grupların yer alması bir amaçtır. Bu amaç doğrultusunda nüfusun iktisadi faaliyet kollarındaki istihdamı, siyasal katılımı, sosyal statüsü vs. ısrarla uygulanan bir politikaya konu olmuştur.

Bu yöndeki politika devletin tarihi boyunca herhangi bir dönemlemeye tabi tutulamayacak şekilde sürekli olarak uygulanmak istenmiştir. Fetihler sonrasındaki göçler kent ve kırsal kesimin tabii düzeni içinde varolmasını temin hedefine dönüktür. Bu doğrultuda ehl-i zürradan ve diğer mesleklerden olan insanlardan (esnaf, amele vs.) aktarımlar yapılmıştır. Ancak kurulan ekonomik yapı ve askeri teşkilatlanma nüfusun belirli bölgelere yığılmasına izin vermeyen bir nitelikte olduğundan nüfus yığılmalarına da izin verilmemiştir. Bu nedenle nüfusun hareketi sürekli olarak denetime tabi tutulmuş, coğrafi yer değiştirmeler yanında iktisadi faaliyetlerdeki değişime de sınırlamalar getirilmiştir. Bu hususa, daha devletin genişlemesini henüz tamamlamadığı, coğrafi genişleme ile yeni ele geçirilen bölgelerin iskân dönemlerinde bile dikkat edilmiştir. Mesela belirgin faaliyetleri olmayanlara derbent görevi verilmiştir. Toprağa bağlı bulunan reyanın çiftini, çubuğunu bırakıp bir başka işle meşgul olmasına imkan bırakılmamıştır. Madenlerde çalışan, yolların güvenliğini sağlayan ve tamirini yapan, devlette ürettiği mal ve hizmeti sunmak görevinde bulunan kimselerin meşgul oldukları işleri terketmeleri kanuna aykırı bir durum olarak görülmüştür.

Nüfusun iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımını bir düzen içinde belirlemeye çalışan devlet, kurumsal yapılanmasını, sosyal organizasyonu buna göre oluşturmuştur. Bu amaç doğrultusunda mesela; ahilik müessesesi lonca teşkilatı düzeyinde devam ettirilmiş, gediklerle düzeni sağlanmaya çalışılmıştır. Sözkonusu zümrenin diğer zümrelerin önüne geçmesini veya ardına düşmesini engelleyen ilave tedbirler de almıştır. Bu yöndeki politikalar narh uygulaması, hammadenin esnaf arasında oluşturulan kurumlar çerçevesinde taksim edilmesi gibi, tahsisler, emeği ile iktisadi hayatta yer

alan zümreye ait ücretlerin tespiti gibi uygulamalardır. Siyasal otorite bu doğrultudaki hedefleri için bazı kurumları düzenleyici ve denetleyici olarak oluşturmuştur (Kadılık müessesesi, ihtisap kurumu gibi).

Oluşturulan sistemin bir gereği olarak bir zümrenin değil, bütün reyanın tamamının yöneticisi olma durumunda bulunan siyasal otorite bu itibarla farklı etnik gruplara ve dinlere mensup olan reyanın birlikte bir düzeni oluşturmalarına imkan vermiştir. Kendi varlıklarını koruyabilme, kültürlerini yaşayabilmelerine imkan verecek bir nüfus politikası takip etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası genel hatları ile bir süreklilik arzeder. Bununla birlikte zaman içinde siyasi, ekonomik ve sosyal gerekler doğrultusunda temel olarak iskân politikasının üç ayrı dönemi olmuştur. Birincisi; devletin büyüdüğü, sistemin yeni fetholunan yerlere de aktarıldığı dönemdir. İkincisi; sistemin kendi iç işleyişinin öne çıktığı dönemdir. Üçüncüsü de siyasal coğrafyanın küçüldüğü, dışarıdan içeriye göçlerin yaşandığı dönemdir. Nüfus politikası ise özellikle nüfusun dini karakteri açısından iki döneme ayrılabilir. 19. Yüzyılın sonları nüfus politikasında bu yöndeki bir değişim dönemidir. Nüfus politikasındaki bu dönemleme iskân politikasındaki dönemlemeye uygun olarak "Dışarıdan göçler dönemi" içinde konunun ele alınmasına imkan vermektedir.

A- Kuruluş Dönemi

Türk topluluklarının en belirgin özelliklerinden birisi seyyaliyet kabiliyetine sahip oluşlarıdır. Hun imparatorluğu ile Avrupa'nın içlerine, Hindistan'a ve Mısır'a kadar hareket imkanı veren bir kültüre mensup olan Türk topluluklarının bu yönleri, Osmanlı döneminde Anadolu ve Rumelinin çok büyük bir hızla iskân olunmasını da açıklamaktadır.²²

Nüfus artışları ile başlayan büyük göç hareketi, küçük Asya'daki koşulların etkisi ile bu bölgeye gelişi sürekli kılmıştır. Ancak, "güvenlik" ile "yerleşik hayata dayalı bir kültür oluşumu" doğru orantılı bir ilişki içinde olduğundan Türklerin Anadolu'daki yerleşik hayatlarının gerçek başlangıcı Malazgirt Savaşı sonrasında başlamıştır. Daha önce Batı Anadolu'ya kadar uzanan Türk göçleri, Bizans etkisi ile yerleşik hayata dayalı bir kültür oluşturamamışlardır. Bizansın geri çekilişi adım adım Anadolu'nun da Türkleşmesini sağlamıştır. Yaşanan bu ilk göç hareketi (ikincisi Moğol istilasından kaçanların mümkün olduğunca batıya gelişleri şeklinde XIII. yüzyılda olacaktır) Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamış ise de bütün

22 Örneğin 1263 sonrasında, Kırım'da Bereke Han ve kumandanı Nogay'ın müslüman olması ile birlikte Kırım ve Dobruca'ya kadar uzanan geniş bölge müslüman topluluklarının yerleşimine sahne olmuştu. Bu akıma kapılanlardan birisi olan Akşehir'li Şeyh Sarı Saltuk maiyeti olan 1200 çadır ile birlikte bölgeye göç etmiştir. Daha sonra Nogay'ın Toktagu Han'a yenilerek ikbalden uzak kalması üzerine aynı derviş diğer Türkmen aşiretleri gibi maiyeti ile birlikte geriye dönerek Karesi'ye yerleşmiştir. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İ.F.M. C.13, S.1-4, İstanbul, 1951/52, s. 66.

Selçuklu dönemi boyunca bölgede nüfus azdır. Selçuklu tarihinin ilk dönemlerinde bunun nedeni Bizans geri çekilmesi esnasında bölgede yaşayan bazı halkların yerlerini terk etmeleri ve Haçlı seferleridir.

Hakikatte Türklerin Anadolu'ya gelmesi döneminde bölgede, yerli halkların yanında Balkan kökenli olup İlliryahların baskısı ile batıdan gelip Doğu Anadolu'yu mesken kılan, sonradan Anadolu'ya yerleşen Ermeniler de vardır. Ermenilerin Anadolu'nun doğusunda Anı ve Van Gölü civarında olan yerleşimleri, X. yüzyıl sonlarında Bizans baskısı ile oluşan göç sonucu Kilikya bölgesine de uzanmıştır. Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusta önemli bir azalmaya neden olan bu hareket yine de Çukurova bölgesi yanında Van ve Muş etrafında da kitle halinde bir topluluğun bulunmasını engellememiştir. Ermeni nüfusta ortaya çıkan bu dağılımdan öte zaten nüfus yoğunluğu az olan Doğu Anadolu'ya sürekli yeni Türk nüfusun gelişi de onların sosyo-ekonomik hayattaki etkinliklerini sınırlandırmıştır. XIII. yüzyılda Moğol istilası sonrasında Kilikya bölgesine de gelmeye başlayan Türkmen aşiretleri Maraş, Halep ve hatta Şam çevresine kadar yeni bir egemenlik sahası oluşturmuşlardır.

Türkler tarafından fethinden önce bile bazı müslüman cemaatlerince yurt edinilen Anadolu, fetih döneminde ve sonrasında hızla Türkmen göçüne maruz kalmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun yaşadığı iktisadi durgunluk Türklerin Anadolu'da yerleşik halkla iç içe yerleşmelerine imkan verdiği için göç hareketi toplumsal ilişkiler açısından ortaya herhangi bir zorluk çıkmadan gerçekleşmiştir. Esas etnik unsuru teşkil edecek miktarda olan Türkmenlerin yayla hayatına, obalar halinde hayvancılık yapmaya düşkünlükleri, yerleşik hayatta şehir ve kasabalarda zirai üretim yapan, sanat ve ticaret ile uğraşan yerli halkların iktisadi faaliyetlerini engellemediği, tersine onları desteklediğinden, birbirini bütünleyen iktisadi faaliyetler topluluk halinde gayrimüslim-müslim yaşayışını sağlamıştır. Ancak toplumsal seviyedeki bu duruma karşılık Bizans devletinin varolan askeri karşı koymasından kaynaklanan bir neden ile Batı Anadolu'ya kadar ulaşan Türklerin buralarda yerleşik hayata geçişleri için öncelikle Doğu ve Orta Anadolu Türk yerleşik hayatının ve siyasi nüfuzunun sağlanması gerekmiştir.

Bir devlet yapısı bünyesinde Anadolu'ya yapılan iskânlar öncelikle yönetici olan kimselerin ve sonrasında da onlara bağlı olanların şehir hayatına katılmalarına neden olmuştur. Yerli halkın bir kısmının yerlerini yurtlarını terk edip mal ve mülklerini bırakmaları da şehirlerdeki Türkmen nüfusun artmasına etkisi önemlidir. Bununla birlikte geleneklerin iktisadi hayatın şekillenişindeki büyük etkisi ve iktisadi faaliyet kollarının birçoğunun yerli gayrimüslim halklarca görülüyor olması şehirlerde müslüman nüfusun artış hızının yavaş olmasına neden olmuştur. Netice olarak XIII. yüzyıl sonlarında bile Konya, Kayseri, Sivas gibi en önemli Türk merkezlerinde Hristiyan halk kayda değer bir nüfus oluşturmuştur. İlk dönemlerde şehir hayatındaki bu hristiyan halk etkisine rağmen şehirler ve özellikle ülkeler arasındaki ticaretin müslümanların elinde olduğu söylenebilir. Türkler,

yerleşik hayata geçerken kendi kültürel yapılarına daha uygun olduğundan öncelikle zirai faaliyetlere imkan veren köy hayatını tercih etmişlerdir.

Köyler, Türkmenlerin büyük çoğunluğunun yerleşim alanlarıdır. Orta Anadolu'da özellikle Sivas-Amasya çevresinde yerleşik hayatın yaygınlığına rağmen, ilk dönemlerde Batı Anadolu yanında Güney ve Güneydoğu Anadolu'da göçebe hayatın egemenliğinin devam ettiği görülür. Özellikle aşiret halinde olan yerleşimlerde sadece 'mukarrerat' adı verilen yıllık bir ödenti veriliyor olması raiyyet halindeki yerleşimi yavaşlatmış, boy ve aşiret halinde yerleşime imkan sağlamıştır. Ancak Selçuklu Devleti'nin siyasi bir politikası olarak bu aşiretlerin devlet otoritesini sarsacak bir güç oluşturmaları da önlenmeye çalışılmıştır. Daha XI. Yüzyılda Anadolu'ya yönelen göçmenlerin büyük ve güçlü aşiret halinde olanları, bölünerek birbirinden uzak bölgelere gönderilmiştir.

Yeni fetholunan bölgelerin iskânı problemleri eldeki bölgelerin iskân sorununun önüne geçmiş de olsa Anadolu'nun iskânı konusu bu dönem içinde önemle üzerinde durulan bir konudur. Örneğin 16 yüzyılda Bozok'daki toplam 629 köyden 2277'si (%36.1) kabile ve göçmenler tarafından kurulmuş köylerdir.²³ Yine bu dönemde Bozok'da bulunan Kırıklı cemaatinin bir kısmı meskun olarak kayıtlara geçmişken bir kısmı konar-göçer olarak gözükmektedir. Bölgede kurulan köylerin %70'i 15. Yüzyıl sonlarından itibaren kurulan köylerdir. Konar-göçerliği devam eden aşiretler de yerleşik hayata geçiş sürecindedirler.²⁴

İskanlar, imkan, kabiliyetler ve zorunluluklar gözönüne alınarak yapılmıştır. Bu doğrultuda askeri gereklere göre stratejik öneme haiz alanlar yanında ticari zorunluluklar da dikkate alınmıştır. Devlet kontrollü nüfus hareketlerinde devletin beklediği önemli yararlar sözkonusudur. Bunlar;

1- Üretim artışı

Bu iki yolla sağlanmaktadır. Birincisi terkedilen bölgedeki yeni nüfus düzenlemesinde üretimi olumsuz etkileyen unsurlar başka bölgelere gönderilmektedir. İkinci olarak yeni yerleşim bölgelerinde bu kimseler yeni üretim alanlarını devreye sokmaktadırlar.

2- Gelir elde etme

Yeni yerleşim alanlarının devreye girmesi yeni tımar alanlarının açılarak tımar sahiplerinin gelirlerinin karşılanması demektir. Ayrıca reayadan alınacak diğer vergiler ile merkezi hazineye de bir aktarım yapılmış olacaktır.

3- Askeri yarar

Devlet güvenliği sağlanmak istenen bazı bölgelere iskânlar yapmıştır. Buralara yapılan iskânlarla askeri hareket kolaylığı yanında özellikle Türkmen aşiretlerinin kılıç eri olmaları ile ilave bir güç elde edilmektedir. İskan olunan aşiretlerin savaşçılığından devlet istifade imkanı bulmaktadır.

23 Yunus Koç, *16. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1989, s. 42.

24 Koç, a.e, s. 36.

Tersi bir uygulama ile güvenliği sarsacağına inanılan gayrimüslim bazı unsurlar başka bölgelere de aktarılabilir.

4- İslamlaştırma

Elde edilen bölgelere yapılan İslam nüfus yerleşimi ile buralarının kültürel bir değişime uğraması hedeflenmektedir.

5- Bölgenin sistemle bütünleştirilmesi

İskanlar, fetholunan bölgelerin mevcut olan sistem ile bütünleştirilmesinin bir aracı olarak kullanılmıştır. Bu yolla sözkonusu bölgeler, ekonomik, siyasal ve sosyal yapı ile bütünleştirilmektedirler. Böylelikle, sistemi bozucu etkiler sistemi güçlendirici yapıya kavuşturulmaktadır.

6- Terkedilen bölgedeki bazı olumsuzlukların ortadan kaldırılması

Nüfus hareketleri eldeki mevcut bölgelerdeki yapıyı bozucu etkisi bulunan unsurların olumsuz etkisinin giderilebilmesinin aracı olarak kullanılabilmiştir. Hukuki ve ahlaki olumsuzluklar bu yolla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu, birey seviyesinde olabildiği gibi topluluklar düzeyinde de olabilmıştır.

Köyler önemli birer yerleşim birimi olarak ortaya çıkarken, özellikle geçmişten gelen bir gelenek olarak varolan göçebelik de Anadolu'nun birçok bölgesinde egemen yaşam tarzı olarak varlığını devam ettirmiştir. Göçebe yaşam tarzı Maraş, Adıyaman, Malatya istikametine doğru asırlar boyu devam edecek olan bir yaylacılık geleneğini Anadolu'ya taşımıştır. Ancak Anadolu bu Türk döneminde, bölge karakterinin ve teşviklerin de önemli etkisi ile yerleşik hayatın egemen ve belirleyici olduğu bir bölge haline gelmiştir. Moğol baskısının da etkisi ile dönem sonlarında, Batı Anadolu, Doğu, Orta ve Güney Anadolu'ya göre nüfusu daha yoğun bir yerleşim alanı olarak görülse de bütün Selçuklu döneminde Anadolu, nüfusu az, yerleşimi seyrek bir bölgedir.

Bir siyasal sistem oluşturabilmenin ilk temel gereklerinden birisi, düzenli ilişki bağlarının sosyal yapılar arasında kurulabilmesidir. Bu ise yerleşik bir hayat tarzını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti de kendi varlığının bir gereği olarak gördüğü, yerleşik hayat tarzını esas almış, bu doğrultuda bir örgütlenme oluşturmuştur. Devlet, kuruluşundan yıkılışına kadarki bütün varlığı süresince nüfusu, yerleşik hayat esaslı, ama yine de kendi sisteminin yerleşmesini ve devamını sağlayıcı olarak, yerine göre başka bölgelere gönderip iskân ettiği bir araç olarak görmüştür. Bir başka bakışla nüfusu, varolduğu haliyle bir veri olarak algılamamış, belirlenen siyasi, sosyal ve ekonomik hedefler doğrultusunda ona yön vermiştir. Bunun ardında varolan kabul, halkın refahı için devletin önceliği anlayışıdır.

Osmanlı Devleti'nin genel iskân politikasında, gerektiği kadar miktar ve vasıftaki nüfusun gerekli yerlerde bulunması hedefi vardır. Ancak uygulanan bu politika devlet sınırları içindeki bütün bölgeler için takip edilmiş bir politika değildir. Nüfuzunun sınırlı olduğu bölgeler için böyle bir po-

litikası yoktur. Otonomiye sahip hanlık ve voyvodalıklar bu durumdadırlar. İskan politikası, tımar sistemi içine aldığı, özellikle hasla idare edilen Rumeli ve Anadolu içindir. İkinci olarak, Anadolu ve Rumeli için de her dönem aynı iskân politikası uygulanmamıştır. Bu itibarla nüfus ve iskân politikası şu yerlerde uygulama imkanı bulmuştur:

- 1- Yeni fetholunan yerler
- 2- Daha verimli olan araziler
- 3- Ulaşım yolları
- 4- Tımar sisteminin uygulama imkanı olan yerler

Devlet, Anadolu ve Rumeli'yi, siyasi, ekonomik ve sosyal bütün hedeflerini uygulama alanı olarak görmüştür. Bu nedenle daha önce vurgulandığı gibi bu iki bölgenin idari yapısını öncelikle "haslı" eyaletler düzeninde kurmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde salyaneli olarak idare edilen idari birimler ancak, "aşiret yapısı" içinde varolmuş, siyasi otorite ile bütünleşmemiş, sosyal ve ekonomik açıdan içine kapanık bir yapıda olan bazı aşiretler için geçerlidir.

Haslı eyalet yönetimi, en büyük idari birimden en küçüğüne kadar eyalet, sancak, kaza ve dirlikler itibariyle yerleşik ve düzenli bir toplumsal hayatı gerekli kılmaktadır. Bu yerleşik oluş ve düzenliliğin getirisi siyasi nüfuzun kabulüdür. Devlet, böylece kendi siyasi otoritesini kurabilmekte, mali yapının temeli olan vergi ve benzeri yükümlülüklerle ekonomik ve sosyal yapıyı doğrudan kontrol altında tutabilmektedir. Bundan dolayı fethedilen her bölgenin öncelikle tahriri yapılmaktadır. Yine bu çerçevede yerleşik hayatın bütün gereklerinin teminini devlet kendi politik hedefleri arasında görmektedir. Bu doğrultuda yeni yerleşim birimlerinde istenilen yapının oluşturulması için o bölgelere bir yerleşik hayatın gerektirdiği vasıftaki nüfusu iskân kılmaktadır. İnsan unsuru yanında burada örgütlü yapının gereği kurumları da oluşturmaktadır. Kendi siyasi ve mali bünyesinin bir kurumu olan tımarlar ilk olarak oluşturulan kurumlardır. Bunun yanında yürütme ve yargı organları ve özel kesimin oluşturduğu vakıflar, tekke ve zaviyeler de oluşturulan kurumsal yapılardır. Bazıları salyane ile idare edilen aşiret yerleşim birimlerini de, o aşiret reisinin atanmasını onaylayarak ve yıllık salyane vergisini alarak veya bazı görevler karşılığında almaya çalışmaktadır.

İskanlar serbest göçler ve sürgünler olarak iradi olup olmama bakımından iki usulle gerçekleştirilmektedir. Serbest göçler Osmanlı Devleti'nin kurulup genişleme döneminde, özellikle Türkmen aşiretleri arasında varolan göç ve iskân şeklidir. Henüz yerleşik hayata geçmemiş bulunan aşiretler, yeni elde edilen topraklarda ortaya çıkan imkanları göz önüne alarak buralara gidip yerleşmektedirler. Ancak, devletin de desteğine sahip bu göçlerin özellikle Rumeli bölgesi yerleşimi için yeterli olduğu söylenemez. Bu nedenle bir iskân metodu olarak Rumeli için zorunlu nitelikte sürgün göçler söz konusudur. Devlet yönlendirmeli olan bu göçler bazı

vakıfların oluşturulması, görev ve muafiyetler verilmesi veya doğrudan bir şehir, kasaba veya köye tımar sisteminin de oluşumu hedeflenerek iskânı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında kendiliğinden bir göç metodu olarak tekke ve zaviyelerin kurulması da zikredilmelidir. Zira bölgede ortaya çıkan bu kurumların çevresi kısa zamanda bir yerleşim birimi haline gelmektedir. Ancak bir köy, kasaba ve şehir biriminin ihtiyacı olan yönetim organlarının, sanayi gücünün de varlığı gerektiğinden bu vasıflara sahip olanlar atama veya sürgün iskânları ile buralara gönderilmektedir. Siyasal nüfuzun kurulmasına engel teşkil eden kişi, topluluk veya aşiretler başka bölgelere gönderilmektedirler.

Göçler önemli kişiler ve topluluklar düzeyinde iki ayrı nüfus grubu içinde ortaya çıkmışlardır. Bunlar;

1- Önemli kişiler

a- Alimler-bürokratlar: Alim ve bürokratlardan seçilen kimselerin Dersaadet'e getirerek onlara çalışabilecekleri imkanlar verilmesi uygulanan politikardan birisidir. Örneğin Yavuz Sultan Selim Mısır'ı aldıktan sonra burada bulunan ve Memlük sisteminin işleyişini bilen birçok bürokratu ve âlimi beraberinde İstanbul'a getirmiştir. Yine Tebriz'in elde edilişi sonrasında da benzeri bir uygulama yapılmıştır.

b- Tüccarlar: Tüccarların iskânı daha çok yeni elde edilen bölgelere olmuştur. Örneğin İstanbul'un fethi sonrası Bursa'da büyük ticari faaliyette bulunan bazı şahıslar adlarına sürgün emri çıkarılarak İstanbul'a sürülmüşlerdir. Benzer uygulama Rumeli'nin iskânı aşamasında da görülmüştür.

c- Nüfuz sahipleri: Siyasal otoritenin gücünü sınırlayan bazı nüfuz sahibi kişiler otorite parçalanmasının önlenmesi çabasına dönük olarak başka bölgelere sürülmüşlerdir.

d- Dervişler: Özellikler Rumeli'nin fethi sonrasında ilk aşamada uygulanan politikardan birisi de buraya gönüllü dervişlerin buraya gönderilmeleridir. Birçoğu ahi de olan bu dervişlere devlet yerleşecekleri yerler göstermiş, birçok defa bazı köy ve köyleri kendilerine temlik etmiştir. Yeni fetihlenen bölgelere giderek buralardaki birçok köye adını veren, dağ başlarında kendi emekleri ile yerler açarak buraları şenlendirerek tekke ve zaviyeler kuran ve zamanla buralarını bir kültür, imar ve din merkezleri kılan bu dervişler²⁵ bölge insanının yeni kültürle tanışmalarını kolaylaştırmışlardır. Osmanlı'nın Balkanlardan geriye çekilişi ile sözkonusu dervişlerden geriye kalan tekke ve zaviye adları bu katılımdaki yelpazenin genişliği hakkında önemli bir işaret niteliğindedir.²⁶

25 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1974. s. 290.

26 Osmanlılar'ın Balkanlar'dan geriye çekilişlerinde farklı bölgelerde Kadiri tekkesi, Rufai tekkesi, Şeyh Sinan tekkesi, Kılınç Baba zaviyesi, Nakşi tekkesi, Fethiye tekkesi, Halveti tekkesi, Nalbant Baba tekkesi, Cafer Baba tekkesi, Çoban baba tekkesi, Hızır Baba tekkesi, Şazeli dergahı, Ali Rıza tekkesi gibi kurumsal 2

e- Belirli Meslek Sahipleri: Sürgün niteliğindeki iskânlarda yeni yerleşim yerinin sosyal hayatın bütün gereklerinin de bölgede tesisi genel bir uygulamaydı. Bu nedenle çeşitli meslek sahipleri de bu gibi yerlere öncelikle gönüllü, gönüllü yoksa sürgün şeklinde gönderilmişlerdir. Örneğin Kıbrıs'ın fethi sonrasında Beyşehir ve Seydişehir'den bölgeye gönderilen arasında terzi, çilingir, başmakçı, pamukçu, ipekçi, tellak, pabuççu, boyacı, demirci, imam, aşçı, çulcu, tüfekçi, marangoz ve kasaplar da vardı.²⁷

2- Topluluklar

a- Esirler: Savaşlarda elde edilen esirler üretici kılınarak iskân olunmuşlardır. Yeni fetholunan birçok yer bu şekilde meskün olunmuştur.

b- Aşiretler: Anadolu'da özellikle siyasal orotiye karşı ortaya çıkan başkaldırıları, oluşturulan sistem içinde kendilerine belirlenen rolü üstlenmek istemeyen aşiretler, boylar özellikle Rumeli'ye veya Anadolu'nun iskâna açılması gerekli görülen yerlerine gönderilmişlerdir.

c- Gayrimüslim halk: Fetholunan bölgeye yeni bir düzen kurulabilmesi, bölgenin karşı koyma gücünün kırılması, sistem bütünleşmesinin temini için bu bölgelerin yerli halkı bazen başka bölgelere göçürülmüştür (İstanbul ve mücavir alanına Kırım, Mora, Sırbistan, Macaristan ve Bulgaristan'dan yapılan aktarımlar, Anadolu'dan Rumeli'ye yapılan bazı iskânlar gibi) .

Rumeli fethedilip sosyal , siyasi ve ekonomik gereklerin belirlediği bir hüfusun burada iskânı döneminde Anadolu nüfus yapısında sürekli bir hareketlilik varolmuştur. Rumeli'ye geçiş öncesi, Batı Anadolu'nun elde edilip siyasi merkezin bu bölgede ağırlığını hissettirmesi zaten Doğu Anadolu nüfusunda batıya doğru bir kayma ortaya çıkarmışken, bu ikinci dönem yine Orta ve Doğu Anadolu başta olmak üzere uzun bir dönem bu bölge nüfusunda önemli etkiler bırakmıştır. En önemli etki, nüfus seyrelmesidir. Yerleşik hayata dayalı bir yapılanma oluşturan devlet bu gereklere ve askeri ve ticari yolların korunması amacıyla bu dönem Anadolu içinde süreklilik arzeden bir iskân metodu takip etmiştir. Öncelikle yeni oluşan yerleşim birimleri için ikinci bir dönem olarak konar-göçer aşiretlerin mevcut kasabalar ve yeni teşkil olunan köylere topluca iskânı dönemi başlamıştır. Aşiretler için zorunlu kılınan bu iskânlarda ekonomik, sosyal ve siyasi gerekler dikkate alınmıştır.

Özellikle Rumeli'nin fethi ile Osmanlı toprağı olan bu bölgelerin iskânı konusunda devletin yanında gönüllü olarak bu faaliyete katılan kişilerin de

yapılar mevcudiyetlerini muhafaza etmekteydiler. Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıfları Hakkında" *Bulgaristan'da Demografik ve Kültürel Türk Mirası Semineri* (6-7 Kasım 1986), Ek I. Eşref Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk'taki Türk Eserlerine Dair 1897 Tarihli Bir Rapor", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İ.Ü.E.F.Y. C.I, İstanbul, 1973, s. 34.

27 M. Akif Erdoğan, "Beyşehir ve Seydişehir Kazalarından Kıbrıs Adasına Sürülmüş Aileler", Ege Üniversitesi *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 11, 1996, s. 15.

olması bu yöndeki politikayı kolaylaştırmıştır. Aşiretlerin göçe uygun yapıları, dervişlerin kolonizatör yaklaşımları gönüllü göçlere imkan vermiştir. Göçler ağırlıklı olarak sürgünler şeklinde yapılmış olsalar da Türkmen aşiretlerinin yapıları bu göçlere uygun bir durumdadır. Ayrıca “sürgün” tabiri mutlaka bir cezalandırma anlamına da gelmemektedir. Bu tabir devlet kararı ile gönderilen bütün muhacirler için kullanılan bir tabirdir.

Rumeli’ye ilk iskânlar 1356-57 yıllarında olmuştur. Rumeli’yi fethetmeye başlayan Süleyman Paşanın talebi ile gerçekleşen bu ilk göçler Karesi bölgesine göç eden Arap aşiretlerinin²⁸ iskânı ile olmuştur. Bu ilk iskânların sonrasında Karesi vilayeti ahalisi de göç etmiştir.²⁹ Rumeli’ye geçirilen bu ilk aşiretler önce Gelibolu’ya daha sonra da Hayrabolu’ya yerleştirilmişlerdir.³⁰ Karesi’den gelenlerin yanında aynı dönemde Aydıncık bölgesinden gelenler de elde mevcut olan bölgede iskân olundular. Bu konuda malumat veren İbn-i Kemal’e göre sözkonusu göçmenler evlerini, sapanlarını satıp bölgeye gönüllü akıncı olarak gelip sonradan buralara yerleşen, ziraat yapan kimselerdir.³¹ Bütün bu göçlere rağmen kitleler halinde Rumeli’ye ilk geçiş 1400-1401 yıllarında olmuştur. Menemen ovasını kışlak olarak kullanan yörtükler Saruhan (Manisa) vilayetinden Filibe civarına sürülmüşlerdir.³²

Sözkonusu kitlelere Biga bölgesi ahalisinin de iltihakı ile kısa zamanda on binden fazla müslüman bölgeye yerleşmiştir.³³ Göçler o kadar büyük bir hızla gerçekleştirilmiştir ki daha Yıldırım Beyazıt devrinde Tuna sahillerine ulaşılmıştır. Balkanlardaki yönetimleri endişelendiren bu hızlı nüfus aktarımı anlaşmalara konu olmuştur. Yıldırım Beyazıt’ın esir ettiği ve bedel karşılığı özgürlüğünü geri alan Eflak voyvodası Macarlara karşı Osmanlıya yardım etmeyi Tuna’nın kuzeyine müslüman göçünün yapılmayaacağı vaadi ile kabul etmiştir.³⁴ Kitleler halindeki yerleşmeler Timur’un Anadolu’yu istilası ile hızlanmıştır.³⁵

28 Sözkonusu Arap aşiretleri Karesi vilayetindeki Kızılca Tuzla’nın tuzlarını taşıma vazifesinde olan Karaburun, Edremit, Ayazmakent ve Kızılca Dağ Araplarıdır. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İ.F.M.C.13, S.1-4, İstanbul, 1951/52, s. 62.

29 Barkan, a.e, s. 60.

30 Âşık Paşazade, *Tevarih-i Âli Osman*, Ali Bey neşri, İstanbul, 1332, s.49-50.

31 İbn-i Kemal Tarihi, Nur-ı Osmaniye nüshası, No: 3708, Zikreden: Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İ.F.M. C.13, S.1-4, İstanbul, 1951/52, s. 61.

32 İbn-i Kemal, a.g.e, s. 74, Zikreden: Barkan, a.e, s. 61.

33 Hayrullah Efendi Tarihi, İstanbul, 1296, Kitap III, Fasl 3, s. 91, Zikreden: Barkan, a.e, s. 61.

34 Barkan, a.e, s. 65.

35 Feridun M. Emecen, “Kuzeydoğu Bulgaristan’da Kır Kesiminin Demografik Yapısı ve Kır İskan Merkezleri” *Bulgaristan’da Demografik ve Kültürel Türk Mirası Semineri* (6-7 Kasım 1986), s. 1.

Rumeli'ye yapılan bu ilk iskânların hemen ardından bu bölgede bulunan Rumların bir kısmı da Karesi bölgesine iskân olundular. Düzen ve intizama uyumun kolaylaşması amacına dönük olarak güvenlik gerekçesi ile yapılan bu iskânların³⁶ daha önce benzerleri görülen bu uygulama sonraki dönemlerde de uygulanmıştır. Fethedilen bölge insanını bölgede veya başka bölgelerdeki kasaba ve köylere veya boş ve iskânı gerekli görülen alanlara yerleştirmek uygulaması hem siyasal nüfuzun kurulması açısından³⁷ açısından hem de üretimin gereği bakımından lüzumlu görülmüştür. Nitekim daha sonraları Kırım'daki Akkerman'ın fethi ile bölge halkı eski Biga'ya, Süleyman Çelebi tarafından alınan Tırnova ahalisi de Anadolu'ya sürülmüştür.³⁸ Rumeli'ye iskânlar daha sonraki yıllarda da sürmüştür. Yıldırım Bayezit Menemen Türkmenlerini Filibe'ye, Terma civarından da Sofya ve Zağra'ya iskânlar yapmıştır.³⁹ 1397 yılında Mora'nın eski başkenti Argos'un fethi sonrasında bölgedeki otuz binden fazla kimse Anadolu'ya yerleştirilmiştir.⁴⁰ Mora'da benzer uygulama Fatih Sultan Mehmet'in adayı fethi sonrasında da yaşanmış, Avarin ve Arkadya liman kentlerinden oniki bin kişi Der-saadet'in civarındaki köyleri şenlendirmek üzere İstanbul'a getirilmiştir.⁴¹

Rumeli iskânlarında yerleşim yeri olarak seçilen bölgeler çoğunlukla kırsal kesimlerdir. Yine buralarda yerleşimle kurulan köyler çok büyük bir ekseriyetle daha önce yerleşim yeri olmayan alanlardır. Özellikle dervişler kırsal kesimin iskâna açılmasında önemli bir yer tutmuşlardır.⁴² Ayrıca elde edilen esirlerden de bu yönde yararlanılmıştır.⁴³ Bu, gerçekte zirai

36 a.e, s. 105.

37 Joseph V. Hammer'e göre nüfusun bu şekilde yeni yerlere nakli uygulaması siyasal nüfuzun sağlanabilmesi hedefine dönük olarak çok eski zamanlardan beri var olan bir uygulamadır. Joseph Von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, C.I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 226.

38 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", I.F.M. C.13, S.1-4, İstanbul, 1951/52, s. 63.

39 Hammer, a.g.e, C.I, s. 226.

40 Hammer, a.e, C.I, s. 226.

41 Hammer, a.e, C. III, s. 682.

42 Ahi Musa, Ahi İsa, Kızıl Delü, Kılıç Baba, Musa Baba, Ahi Yunus, Kavak Ahisi, İshak Fakih, Hüseyin Dede .. bu şekilde kendilerine mekan bahşolunan kimselerdir. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1974. s. 292-294.

43 Örneğin Sultan Bayezit zamanında Niğbolu livasındaki, Mihal oğullarına temlik olunan araziye esirler iskan olunmuştur. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1974. s. 360. Benzer şekilde İstanbul'un alınışı sonrasında mücavir köylerin önemli bir kısmı bu şekilde iskân olunan kölelerden kurulmuştur. Ömer Lütfi Barkan, *İstanbul Vakıfları Tabir Defteri* 953 (1546), İstanbul, 1970, XIV.

ekonomiye dayalı bir üretim yapısının bir gereğidir. Ayrıca Balkanlar (ilk yapılan tahrir kayıtlarında gayrimüslim köylerinin adlarının çok seyrek geçmesinden de anlaşılabilir gibi⁴⁴) göçler öncesi dönemde bir nüfus azlığı yaşamaktadırlar. Kırsal kesime yerleşen bu büyük nüfus kitlesi bölge için gerekli olan iktisadi üretim düzeyinin ortaya çıkmasına da imkan vermiştir.

Bölgenin mevcut sistemle bütünleştirilmesi büyük bir hızla gerçekleştirilmiştir. Otuz yıl gibi kısa bir süre içinde Tesalya (1881), Bulgaristan (1388), Makedonya (1371) ve Arnavutluk (1389) fetholunarak iskâna açılmış, yine kısa bir zamanda model aktarımı yapılmıştır. Araştırmacılar bunun imkan dahilinde oluş nedenleri hakkında farklı görüşler ortaya atmışlardır. Belki hemen hepsinin de etkisi olan nedenlerden en önemlisi şüphesiz bir devlet politikası olarak sistemli bir şekilde uygulanan iskânlar-dır. Çeşitli dönemlerde yapılan tahrirler bize bu konuda çok önemli ip uçları vermektedir. Silistre, Şumnu, Hezargrat şehirleri buna güzel bir örnek teşkil etmektedir:

	Rumeli'de Bazı Kentlerin Nüfusunda Değişim					
	1530			1570		
	Nüfus	Müslim	G.müslim	Nüfus	Müslim	G.müslim
Silistre	3900	2000	1000	8000	4800	3200
Şumnu(a)	1100	500	600			
Hazergrat(a)				1000	1000	0
Sofya	5000-5200	4000	1200	7000	4200	2800
Filibe	4000	3500	500	4000-4500	3500	1000
Eski Zağra	2700-2800	2700-2800	0	3100-3300	3200	100
Tatar Pazarı	800-900	800-900	0	1100-1200	1100	100

a: Şumnu ve Hezargrat'daki ikinci nüfus rakamları yılı 1565'dir

Kaynak: İlhan Şahin, "Bulgaristan'da Belli Başlı Şehirlerin Nüfus ve İskan Durumları", *Bulgaristan'da Demografik ve Kültürel Türk Mirası Semineri* (6-7 Kasım 1986), s. 4-7. Feridun M.Emecen, "Kuzeydoğu Bulgaristan'da Kır Kesiminin Demografik Yapısı ve Kır İskan Merkezleri" *Bulgaristan'da Demografik ve Kültürel Türk Mirası Semineri* (6-7 Kasım 1986), s. 2-6.

Tablo verilerinden de anlaşılabilir üzere iki ayrı dönemde yapılan tahrir sonuçlarına göre sözkonusu yerleşim bölgelerinde müslüman nüfusu önemli bir artış yaşamaktadır. 1530 yılında Silistre nüfusunun %25,6'sını oluşturan müslümanların oranı 1570'de %52'ye ulaşmıştır. Yine ilk tahrirlerde varlığı gözükmeyen Hezargrat 1570 yılında nüfusunun tamamı

44 İlhan Şahin, "Bulgaristan'da Belli Başlı Şehirlerin Nüfus ve İskan Durumları", *Bulgaristan'da Demografik ve Kültürel Türk Mirası Semineri* (6-7 Kasım 1986), s. 11.

müslümanlardan oluşan bir yerleşim birimidir. Şumnu, Sofya, Filibe, Eski Zağra ve Tatar Pazarı da benzer gelişmeler göstermiştir.

Sözkonusu yerleşim birimlerinin kırsal kesimi müslüman nüfus yoğunluğu açısından daha dikkat çekicidir. Örneğin Silistre kırsalı nüfusunun %82'si müslümandır. 1530'da 244 olan köy sayısı 1570 yılında 366'ya ulaşmıştır. Yüzyıl ortalarında Hezargrat kırsalındaki 213 köyün %62'si, Şumnu'da da %64'ü müslüman köyüdür.⁴⁵ Müslüman nüfustaki artış bölgenin iktisaden bir canlılık dönemine girmesi birçok köyün kasabaya dönüşmesine neden olmuştur.

Devlet bir taraftan Rumeli'ye Anadolu'dan yoğun Türk göçlerini desteklerken diğer taraftan da bölgenin yerli halkının İslamlaşmalarını kolaylaştırıcı tedbirler almıştır. Bu doğrultudaki gelişmeler ile 1431/32 yılına gelindiğinde Arnavutluk'ta bulunan 335 tımarдан 175'ini müslüman olmuş Arnavutlara ait olduğu görülmektedir.⁴⁶

Bölge seviyesindeki yerleşim politikası askeri ve mali ve hukuki teşkilatlanma ile birlikte uygulanmıştır. Böylece bütün yerleşim birimleri sistemin işleyişine katkıda bulunan ve buna bağlı olarak da varlıklarının devamı mecburiyeti olan alanlar konumuna gelmişlerdir. Bölge düzeyindeki yerleşim düzeni her üç teşkilatlanma ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bu teşkilatlanmada köylerin bazıları özel bazı görevler üstlenmişlerdir (tehlikeli bölgelerin korunması, suyollarının bakım ve onarımında görevlendirilme, belirli ürünlerin tahsis olunan bölge veya kurumlara üretilmesi gibi).

Bölge düzeyindeki nüfus ve iskân politikası köy-kent yapılanması açısından bazı farklılıklar göstermiştir. Köyler daha üst yerleşim birimlerinin ihtiyaçlarının üretildiği alanlar olarak tasarlanmıştır. Buralarda reyanın çok büyük bir kısmının üretimde olması hedeflenmiştir. Bununla birlikte her köy asgari olarak kendi kendine yeten bir esnaf yapılanmasına da sahip kılınmıştır.⁴⁷

Kıbrıs'ın iskân konusunda uygulanan yöntem bu dönemin politikasını açıklar niteliktedir. Kıbrıs adasının fethi her ne kadar sistemin kuruluşunun tamamlandığı, iş işleyişin öne çıktığı bir dönemde olmuş ise de yeni fetholunan bir bölgenin nasıl iskân olunduğunun ayrıntıları ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. 1571 yılında fetholunan ada 1572 yılındaki bir irade ile iskâna açılmıştır. İradeden anlaşıldığına göre bölgenin iskân kılınma isteğinin ardında burasının son derece münbit bir arazi olduğuna, ayrıca fetih esnasında harap olan bölgenin mamuriyetinin gerektiğine dair Kıbrıs beylerbeyinin arzı vardır.⁴⁸

45 Emecen, a.g.e., s. 5.

46 Hasan Kaleshi, "Türklerin Balkanlara Girişi ve İslamlaştırma", I.Ü. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1979-1980, s. 188.

47 Gülfettin Çelik, "Osmanlı Döneminde Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir Tahlil)", *İstanbul Araştırmaları*, S. 5, İstanbul, 1998, s.

48 Verilen iradede Kıbrıs beylerbeyi Sinan'ın gönderdiği arzla, bölgenin harabiyetinin giderilmesi ve ziraate uygunluğu gerekçeleri ile bölgenin iskan 2

İrade gereği, ada Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelecek nüfusla iskân olunacaktır.⁴⁹ Ayrıca Kıbrıs adasının yerli ahalisini adayı terkememeleri için gerekli olan tedbirlerin de alınması istenmiştir. Buna göre Kıbrıs beylerbeyine gönderilen hükümde hristiyan halka ihtimam gösterilerek, kendilerini toplamalarına imkan sağlanması emrolunmaktadır.⁵⁰ Yerli ahali hakkında alınan bu karar Osmanlı nüfus politikası hakkında önemli bir ip ucu vermektedir. O da Osmanlı sisteminin herhangi bir etnik ve kültürel tercihte bulunmaksızın bütün grupları içine almak isteyen bir sistem olmak iddiasında olduğudur.

Yine alınan karar mevcut düzene uymayanların ayıklanarak sürgün yolu ile ıslah olunmaları çabalarını, çiftthane sisteminin ısrarla uygulanmasına çalışıldığını, sermayenin faiz yolu ile üretimden pay almasının uygun görülmediğini, yeni fetholunan yerlere de sistemin bir kopyasının kurulmak istendiğini göstermektedir.

Karar gereğince şu durumdaki kişiler zorunlu göçe tabi tutulacaktır:⁵¹

- 1- Ekeceği toprağı olmayanlar
- 2- Eşkiyalık yapanlar
- 3- Vilayet tahririne yazılmayanlar
- 4- Başka yerlerden gelenler
- 5- Ekecek yeri olmayıp kira ile ziraat yapanlar
- 6- Aralarında uzun süreli arazi davası olanlar
- 7- Şehirlere göçedenler
- 8- İşi olmayıp leventlik yapanlar
- 9- Ribahorculuk (faizcilik) yapanlar
- 10- Bazı meslek sahipleri

Sistem ihracı politikasının bir aracı olarak kullanılan nüfus ve iskân politikası daha önce Rumeli'nin iskânı aşamasındaki uygulama ile benzerlikler arz etmektedir. Osmanlı sisteminin uzun dönem yeni fetholunan bölgelerde varlığının önemli bir nedeni olan bu politikaya göre toplumsal hayatın

---

olunmasını istediği şu şekilde belirtilmektedir: "Asakir-i nusret eser istilasıyla hayli yerler harap olup ve harap olan yerler ziraate, bağ ve bahçe ve şeker kamışına salih yerler olup hatta toprağında ziraat olunan hububatın bir kilesinden elli altmış kile hasil virür kuvvetli yerler olup eğer kasabât ve eğer kurâsı ve sair erâzi ve buka'ı ma'mur ve âbâdân olmak lazım idüğün bildirmişsin." Barkan, a.,e, s. 550.

49 Anadolu, Karaman, Rum, Dulkadir ve Halep'i içine alan geniş bir bölge halkından seçilen kişilerin bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir. Konya ve Kayseri şehir merkezleri ise bundan muaf kılınmıştır. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İ.F.M. C.11, S.1-4, İstanbul, 1949/50, a.g.e , s. 550.

50 Barkan, a.g.e., s. 560.

51 Barkan, a.g.e., s. 550.

bütün gereklerinin buralarda oluşturulması hedefi vardır. İdareci durumdaki görevliler yanında sanat sahibi kişiler ve çiftçiler de iskâna tabi kılınan kimselerdir. Bu doğrultuda Anadolu'daki mevcut şehir ve kasabalar-daki meslek ve sanayi erbabından pabuççu, başmakçı, terzi, takkeci, kem-hacı, mutaf, hallac, kazzaz, aşçı, başçı, mumcu, semerci, nalbant, bakkal, debbağ, demirci, dülger, bennâ, taşçı, kuyumcu, kazancı ve diğer zümre-lerden her on haneden bir hane olarak, eşyaları ile birlikte gönderilmek üzere tespitleri istenmiştir.⁵² Aynı şekilde öncek iskân mahallinde kendi-sine ait arazisi olmayan ehl-i zürranın da gönderilmesi toplumsal hayatın bütün gereklerinin sağlanması amacıyla dönüktür.

Göç olayı asırlardır bu işlemi yapan bir mekanizmanın varlığına bir delil olabilecek şekilde son derece ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Göç ettirilecek kişilerin tespiti ayrıntılı bir inceleme sonrasında belirlenecektir. Bu işle görevlendirilen Trabzon sancağı beylerbeyinin yapacağı tahrirler ile bu kişile-rin tespit olunması istenmiştir. Buna göre göç verecek bölgelerdeki köyle-rin her birini ayrı ayrı gezerek durumlarını tespit edecek olan beylerbeyinin başkanlığındaki mahkemenin belirleyeceği kişiler gönderilecektir.⁵³ Ayrıca sanat ehlinden tespit olunacakların hangi bölgeden belirlendikleri ayrıntı-landırılarak kaydolunup, kaydın bir örneğinin ilgili kadılıkta tutulması, di-ğer bir örneğinin de Kıbrıs beylerbeyine verilmesi istenmiştir.⁵⁴

Kıbrıs'a gönderilmesine karar verilenler kısa bir zaman içinde kadı ve mübaşirler tarafından mühürlenmiş listelerle tespit olunmuştur. Bu listele-re göre gönderilecek kişilerin az bir kısmı gönüllüdür.⁵⁵ Bununla birlik-te belirlenen listeler dışından da gönüllü olarak gitmek isteyenler olmuş-tur.⁵⁶ Gönüllü göçü teşvik etmek amacıyla devlet bu gibi kişilere ilave ba-zı yararlar sağlamıştır.⁵⁷

Kıbrıs'ın iskânında ortaya çıkan ve "sistemin işleyişinde aksamalar dönemi göçleri"ne özgü bir uygulama sözkonusudur. Suç işlemiş kişilerin mev-cut yapı içinden seçilerek gönderilmesi bu döneme ait bir uygulamadır. Zira kuruluş dönemi sürgünlerinde bir ayırdetme durumu sözkonusu ol-mamıştır. Uygulama daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Nitekim son-raki dönemlerde artık Kıbrıs suçluların sürgün bölgesi olarak adı çıkan bir iskân mahalli olmuştur.

Göç veren bölgelerde kurulu düzen için gerekli görülen bazı zümreler

52 Barkan, a.g.e, s. 551.

53 Barkan, a.g.e, s. 549.

54 Barkan, a.g.e, s. 551.

55 Barkan, a.g.e, s. 557.

56 Örneğin Kıbrıs defteri kethüdası olan Hasan kendi yakınlarını içeren 1000 kişiyi bu şekilde gönüllü olarak iskân etmek üzere taahhütte bulunmuştur. Barkan, a.g.e, s. 559-560.

57 Göçe tabi tutulacak muhacirler iki yıl vergiden muafiyet yanında uzun bir müd-det diğer reyadan daha müsait şartlara tabi tutulacaklardır. Barkan, a.g.e, s. 548. Ayrıca suç işleyen kişilerin de bu suçları affedilecektir. Erdoğan, a.g.e, s. 13.

mevcut yapının devamı için sürgünden muaf tutulmuşlardır.⁵⁸ Benzer uygulaması daha önceki ve sonraki dönemlerde de görülebilecek olan bu uygulama⁵⁹ devlet, dolayısıyla sistem önceliğinin bir göstergesidir.

Mevcut üretim ve taşıma teknolojisinde Osmanlı sistemi belirsizlikleri ortadan kaldırma gereği duymuştur. Bu doğrultuda arz yönlü ekonominin bir gereği olarak her köyün ürününün tüketim alanı hemen hemen belirlenmiştir. Bu nedenle daha yoğun bir nüfusu barındıran kasaba ve daha büyük şehirlerdeki nüfus miktarları da kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Zorunlu iskân uygulaması buna da imkan veren bir etkiye sahiptir.

Genel iskân politikası ile bazı kentlerin iskânları politikası farklılıklar göstermiştir. Örneğin başkent olan Dersaadet'in iskânı başkentin ayrıcalıklarını taşımış olsa da kent yerleşim politikasının genel esaslarının ortaya konulabilmesi bakımından güzel bir örnek teşkil eder. Fethinden itibaren alınan tedbirler genel olarak nüfus ve iskân politikasının esasları hakkında oldukça aydınlatıcıdır. Kuruluş döneminde İstanbul'un iskânı konusunda daha önce ele geçirilen şehirler için takip edilen yöntem uygulanmıştır. Devlet yanında gerçek şahısların da katılımı ile ortaya çıkan bu yöntemin esası vakıf usulu ile idare olunmakta olan "imaret sistemi"ne dayanmaktadır. Alt yapı bu usulle sağlanmıştır. Bu usulde, genel olarak bir cami etrafına yerleştirilmiş bulunan medrese, tabhane (yemek pişirilip dağıtılan misafirhane), bimarhane, dâruşşifa, hamam, kervansaray, kütüphane gibi kültürel ve sosyal alt yapının gereği olan tesisler öncelikle inşa edilmektedir. Benzerlerinin Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinde görülebileceği bu tesislerin ilk örnekleri vakıf suretinde sultan ve vezirler tarafından imar edilmişlerdir. İlave olarak sözkonusu vakıf eserlerin varlığının bir devamı olarak onlara gelir sağlayan başka tesisler de kurulmuştur. Hanlar, çarşılar, fırın ve değirmenler, pazar yerleri, boyahaneler bunlara örnek olarak gösterilebilirler.

Gerçekte İstanbul'a ilk Türkmen iskânı daha Yıldırım Bayezit döneminde olmuştur. Sultan'ın Bizans imparatorluğuna yaptığı baskı sonucu Gökünük ve Taraklı Yenicesi halkı Dersaadet çevresindeki bir köye iskân olunmuşlardır. Sistem aktarımının ilk adımı olarak da daha I. Murat zamanında şehre yaptırılan camiye ilave olarak bir mahkeme kurularak kadı ve imam tayin olunmuştur.⁶⁰

Uygulamanın daha kapsamlı örneği Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'un alınışının hemen akabinde oluşturduğu Ayasofya Camii vakfı ve Fatih Camii ve İmaretinde görülebilir. Sözkonusu vakıf tesislerde 1490 yılında cami, imaret, dâruşşifa, medreseler ve diğer alanlarda olmak üzere top-

58 Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İ.F.M. C.11, S.1-4, İstanbul, 1949/50, s. 557.

59 Örneğin Rodos adasının fethinden sonra bölgeye sürgün gönderilecek bölgeler tespit olunurken Ayasloğ kasabası bazı kamu hizmetlerini ifa ettiği için bazı vergilerden muafiyet yanında sürgünden de muaf kılınmıştır. B.A. Tahrir Defterleri, No: 285. Zikreden: Barkan, a.g.e, s. 546-547.

60 Hammer, a.g.e, C.I, s. 223.

lam 953 kişi çalışmaktaydı. Bunun 496'sı Fatih Camii ve İmaretinde, 457'si ise Ayasofya Camii vakfında görevlidirler. Aynı tarihte Fatih Camii ve İmaretinde misafirlere, talebelere, diğer personele ve fakirlere dağıtılmak üzere günlük olarak 1117 kişiye yemek çıkarılmaktaydı. Sadece Fatih devrinde 207 cami (bunların sadece 17 tanesi kiliseden bozmadır), 24 mektep veya medrese, 32 hamam, 12 han yaptırılmıştır. Ayrıca buralarda görevli personel veya vakfa kira yolu ile gelir sağlamak maksadıyla binlerce ev inşa edilmiştir. 1546 yılında, Ayasofya vakfının denetiminde 1300 ev vardır. İstanbul'daki büyük sultan vakıfları hariç olmak üzere kamu vakıflarının denetiminde ise 4000'den fazla ev vardır. Bu vakıfların gelirini sağlayan İstanbul ve dışındaki yerlerde 5717 dükkan mevcuttur. 1672 yılına gelindiğinde ise kentte 32150 dükkan, 50 han, yaklaşık 100 kervansaray, 152 cami 750 mescit, 1000 kadar saray, 1000'den fazla çeşme ve sebilhane vardır.⁶¹

İstanbul fetih öncesinde sosyal ve iktisadi bakımdan durgunluk dönemi yaşamaktaydı. Kenti besleyen çevreden mahrum, Venedik ve Cenovalıların iktisadi hakimiyetine sığınmış bir kent durumundaydı.⁶² Fetihle birlikte daha da azalan nüfus ve bozulan sosyal ve ekonomik yapı şehrin ve ona bağlı yakın çevrenin hızla iskânını gerekli kılmıştır. Ancak bu iskân faaliyeti gelişigüzel yapılmamıştır. İskanda gözetilen en önemli husus oluşturulan "dünya sistemi" nin gereklerini karşılamak ve kentin bir başkent ve dünya merkezi olarak ortaya çıkmasının teminidir. Bu ise böyle bir yapılanmaya uygun vasıfta bir nüfusun uygun yerlere, uygun iştegi sahalari içinde iskânını gerekli kılmıştır. Din ve milliyet ayırımının gözetilmediği bu iskân faaliyetinde kentin bütün ihtiyaclarının temini için gerekli nüfus tespitlerle karşılanmak istenmiştir. Bu amaçla seçilenler arasında bazı bölgelerin varlıklı ileri gelenleri vardır. Bergama, Ankara, Akhisar, Gelibolu, Edirne, Eğriboz, Karaman, Trabzon, Sinop, Menteşe ve Bursa bu şekilde nüfus veren yerleşim birimlerindedir. Bazı meşhur tüccarlar isimleri isim bildirerek iskâna davet olunmuşlardır. Bunlar için şehre gelmeyi cazip kılacak tedbirler alınmıştır. Durumlarına uygun evler verilip, iş görebilecekleri bezzazistan ve çarşılar inşa olunmuştur.⁶³ Fatih Sultan Mehmet Uzun Hasan'a galebe çaldıktan sonra üçbinden fazla esir ile birlikte bölgenin ilim ve sanat adamlarını da İstanbul'a getirmiştir. Yine Şah İsmail'e karşı kazanılan zafer sonrasında başta çiniciler olmak üzere bazı meslek sahipleri Tebriz'den İstanbul'a getirilmiştir.⁶⁴ Benzer şekilde Mısır'ın fethi sonrasında Dersaadet'e getirilen kutsal emanetlerin yanında Memlûk Sulanlığının tevkii, hazine katibi, maliyeci, mehter başı, zırh ve silah imalathaneleri nazırları, din ve hukuk uleması ile dünya ticaretinde görev almış olan müslüman, yahudi ve hristiyan tüccarlar da vardır.⁶⁵

61 Ömer Lütfi Barkan, *İstanbul Vakıfları Tabir Defteri 953 (1546)*, İstanbul, 1970, s. X-XVI.

62 Barkan, a.g.e, s. XII.

63 Barkan, a.g.e, s. XIII.

64 Barkan, a.g.e, s. XIV.

65 Barkan, a.g.e, s. XIII.

Kente göçürülen nüfus sadece seçilmiş, belirli bir mesleği ve varlığı olan kimselerden olmamıştır. Bunun yanında genel halk kitleleri, köleler ve esirler de yerleştirilmiştir.⁶⁶ Bu amaçla sultanın emri ile ilk aşamada Trabzon, Sinop ve Asprokastron kalesinden beş bin hane şehre iskân olunmuştur.⁶⁷ Bizzat sultanın kurtuluş fidesini ödeyerek sahiplerinden satın aldığı veya aynı dönemde kendilerinin özgür olabilmelerine çeşitli imkanlar tanınan eski Rum esirler ile civar köylere ortakçı olarak çalışmak üzere yerleştirilen köleler buna örnek gösterilebilir.⁶⁸

Kente yapılan iskânlar daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Nitekim Karadeniz'in kuzeyine yönelmiş olan Osmanlı ordusu tarafından 1475 yılında Cenevizlilerin elinden alınan Kefe'den kırk bin kadar nüfus, benzer şekilde Menküb'ün ele geçirilmesi sonrasında da burasının ahali si Dersaadet'e gönderilmiştir.⁶⁹ Dersaadet'e yapılan iskânlar sadece kent içine yapılmamıştır. Şehrin çeşitli ihtiyaçlarının temini için çevresinin iskânı da sağlanmıştır. Daha Fatih Sultan Mehmet zamanında alınan Mora,⁷⁰ Arnavutluk ve Sırbistan bu bakımdan önemli bir nüfus kaynağı teşkil etmişlerdir. Sırp, Macar ve Bulgar nüfus da göçürülen gruplardandır.⁷¹ Bu dönemde ele geçirilen bölgelerden sürgünle getirilenler ile "kul statüsünde" (ortakçı) olmak üzere yeni köyler kurulmuştur. Sadece Haslar kazasında toplam 163 köyün 110 tanesi bu şekilde kurulan köylerdir.⁷² İstanbul kentinin ihtiyaçları için başka bölgelere de iskânlar yapılmıştır. Bursa ve Biga civarındaki bazı köyler de padişahın koyun ve ineklerini beslemekle görevli olarak bu dönemde kurulan köylerdendir.⁷³ Ancak diğer bölgelerden sürülen reayanın da öncelikle sanat ve ticaretle iştigal eden kesimi, varlıkları ve eşrafı İstanbul'a geriye kalanları da çevresindeki köylere iskân olunmuşlardır. Bu yoğun iskân hareketi sonrasında İstanbul çok kısa bir zaman içinde barındırabileceği bir nüfus kalabalığını elde etmiştir. Kentin bir başkent olarak varlığı için gerekli olan sosyal ve ekonomik yapılanma sağlandıktan sonra ise dışarıdan yeni göçlerin yapılması artık engellenmek istenmiştir. Bu yöndeki ilk yasak 1567 yılında getirilmiştir. Verilen emirle son beş yıl içinde Dersaadet'e gelip yer-

66 Barkan, a.g.e, s. XIV.

67 Hammer a,g,e, s. 651. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi (1461-1583)*, Çev: Demet ve Heath Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1981, s. 11.

68 Barkan, a.g.e, s. XIV.

69 Hammer, *Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, C. III, s. 766-767.

70 Hammer, a.g.e, C. III, s. 682.

71 Ömer Lütfi Barkan, "15 ve 16. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, I . Kulluklar ve Ortakçı Kullar", İ.Ü. İ.F.M. C. I, S. I, İstanbul, 1939, s. 38.

72 Barkan, a.e, s. 32-33.

73 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Sürgünler", İ.F.M. C.13, S.1-4, İstanbul, 1951/52, s. 63.

leşenlerin tahririnin yapılması ve bundan sonra başkalarının da gelip yerleşmelerinin önlenmesi istenmiştir.⁷⁴ Zira Bu mevcut üretim ve ulaşım teknolojisinin besleyebileceği bir kent büyüklüğüne ulaşıldığına inanılmaktadır. Bunun yanında sahib-i arzın gelirinin düşmesi endişesi, mal-ı miriye gelecek zarar da göç yasağının ardındaki diğer sebeplerdir.⁷⁵ Bu çerçevede, özellikle Celali isyanları sonrasında ortaya çıkan ve yıkılış dönemine kadar sürecek olan nüfus hareketleri sürekli olarak kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

Kentin olgunluk dönemi diyebileceğimiz İstanbul'un bu ikinci döneminde şehri besleyen büyük bir coğrafi alan vardır. Alınan tedbirlerle uygulanan tahsis usulü ile İstanbul'un ihtiyacı olan yiyecek ve diğer ihtiyaçlar karşılanmak istenmiştir. Bu çerçevede hububat olağan dönemlerde Eflak, Boğdan, Tuna boyları ve Rumeli'nin Karadeniz kıyı içlerinden, Meriç, Arda ve Ergene suları ovalarını da kapsayan Trakya'dan, Ege denizinin Rumeli sahillerinden, Kocaeli yarımadasından, Hüdavendigâr ve Karesi vilayetlerinden karşılanmaktadır. Mısır, İstanbul'a pirinç, mercimek, nohut, bakla, bulgur, arpa, buğday ve darı gönderiliyordu. Olağanüstü dönemlerde ise hububat ihtiyacının karşılandığı coğrafya genişlemekteydi. Kefe, Trabzon ve Samsun iskeleleri yoluyla Kırım, Erzurum, Sivas ve Amasya ve hatta Trablusgarp'dan hububat getiriliyordu.⁷⁶ Gerekli ürünün Dersaadet'e aktarımı için büyük bir organizasyon kurulmuştu. Reyanın ürettiği ürün sahib-i arz ve diğer görevlilerin kontrolü ile üretim bölgesini terk etmekte, en yakın toplanma bölgesine ulaşım kadı kontrolünde İstanbul'a ulaştırılmaya çalışılmaktadır. Tekirdağ, Ereğli, Mihalıç, Gelibolu ve Kefe iskeleleri hububatın Dersaadet'e ulaşım limanlarıdır. Dersaadet'e tahsis olunan hububatın başka bölgelere naklinin önüne geçmek için bu yönde çeşitli tedbirler alınmaktaydı. İskele ve ulaşım yolları üzerinde kurulan gümrüklerle kente gelen ve çıkan mal ve eşyanın denetimi yapılıyordu. Diğer bölgelerde ortaya çıkan zahire sıkıntısında İstanbul için tahsis olunan miktardan izin ile bu bölgelere aktarımlar yapılabiliyordu.

Daha önce var olan veya yeni kurulan kent tipi yerleşim birimlerinde dini açıdan bir tercih sözkonusu değildir. Öncelikle amaçlanan sözkonusu yerleşim biriminin sistemle bütünleştirilebilmesidir. Bu doğrultuda bir kısım yerli ahali başka bölgelere gönderilirken başka bölgelerden de müslüman veya gayrimüslim gruplar getirilmiştir. Dersaadet'e, Trabzon'a, Mıdilli'ye vs. yerlere yapılan iskânlar buna örnek olarak gösterilebilir.

Trabzon fethi sonrasında bölgeden göç ettirilen bir kısım hristiyanın yerine ilk aşamada askeri bir kuvvet kente iskân olunmuştur. Kente yerleşen

74 Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1987, s. 205-206.

75 Altınay, a.g.e, s. 205.

76 Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", İ.Ü.İ.F.M, C.13, S.1-4, İstanbul, 1951/52, s. 86-87.

bu kişilerin yanında hemen ilk tedbir olarak Trabzon kentinin batısına doğru uzanan 250 ile 500 km'lik bir bölgeden kente nüfus aktarılmıştır. 1486 yılında artık kentte bu bölgedeki 17 kasabadan gelen müslim gruplar da yaşamaktadırlar. Bu kişiler Niksar, Sonusa, Ladik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorum, Gümüş, Merzifon, Tokat, Samsun, Turhal, Zile, Gölcanik, Kağala(?), Kadıgadı(?)'dan gelmişlerdir.⁷⁷

1486 ile 1583 yılları arasında kent nüfusunun dini dağılımında müslüman nüfusun artışı yönünde bir gelişme olmuştur. Bu artışın nedeni bu dönem içinde ortaya çıkan göçlerdir. Gayrimüslim nüfusun miktarındaki azalış ise yine bu yıllar içinde görülen ihtida hareketleridir. 1486-1523 yılları arasındaki müslüman nüfusun miktarındaki azalış ise sürgünle gelen müslüman ahalinin bir müddet sonra eski mahellerine geri göç etmiş olmalarına bağlamak gerekir.⁷⁸

Trabzon Nüfusunun Dini Dağılımı								
Dini Grup	1486	%	1523	%	1553	%	1583	%
Müslümanlar	1.290	19,2	21.005	14,3	22.850	46,7	25.670	53,62
Gayrimüslim	5.421	80,78	6.012	85,68	3.250	53,28	4.905	46,38
TOPLAM	6.711	100,00	7.017	100,00	6.100	100,00	10.575	100,00
Trabzon Gayrimüslim Nüfusunun Açılımı								
Rum Ortodoks	4.373	65,16	4.857	69,22	2.545	41,72	4.055	38,34
Ermeni Ortodoks	838	12,49	907	12,93	545	8,94	615	5,82
Latin Katolik	210	3,13	248	3,53	160	2,62	235	2,22
Kaynak: Health W. Lowry, Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi (1461-1583), Çev: Demet ve Heath Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1981, s. 58, 118.								

1553 ve 1583 yılları tahrirleri İslamlaşma hareketinin büyüklüğü konusunda önemli ip uçları vermektedirler. Babası gayrimüslim olup kendisi müslüman olan kişilerin baba adı olarak Abdullah (Allah'ın kulu anlamında) adının kayıtlara geçmiş olması önemli orandaki bir İslamlaşmaya işaret eder. Tahrirlere göre 1553 yılında şehirdeki 570 toplam müslüman erkeğin sadece bir tanesinin kendi adı Abdullah olup 163'ünün baba adı Abdullah'dır (toplam müslüman erkek nüfusun %28.60'ı). 1583 yılında ise toplam 1.134 müslüman erkeğin 256 kişinin ise baba adı Abdullah'dır (toplam müslüman erkek nüfusun %22.57'si).⁷⁹

Tahrirler kentin fethini takip eden 16. yüzyıl içinde müslüman kimliği kazandığını, merkez yerleşim bölgesinin zaman içinde müslümanların ikamet ettiği bölge olduğunu, gayrimüslim halkın daha çok çevre mahallele-

77 Lowry, a.g.e, s. 20.

78 Lowry, a.g.e, s. 55.

79 Lowry, a.g.e, s. 121.

re yerleştiğini göstermektedir.⁸⁰ Ancak önemle vurgulanması gereken husus gayrimüslim unsurların kentten bir kaçış içinde olmadıklarıdır.

17. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Balkanlar için bir İslamlaştırma politikası uyguladığı dönemdir. Özellikle 17 ve 18, yüzyıldaki savaşlarda bölgedeki bazı hristiyan grupların karşı oluşları bu yönde politika uygulanmasının önemli bir nedenidir. Ağırlıklı olarak 1630'dan itibaren uygulanan bu politikanın araçları vergi muafiyetleri⁸¹ tımar verilmesi ve maaş taltifleridir.⁸²

B- Sistemin İşleyişinin Ortaya Çıkardığı Göçler Dönemi

Genel olarak sistemin kurulması ile kaybedilen topraklardan gelen yoğun muhacir akınları dönemine kadarki zaman dilimini kapsayan bu dönem aslında hem kuruluş dönemi hem de geriye göçler dönemleri nüfus ve iskân politikalarının bir arada görülebildiği bir dönemdir. Ancak bu dönem bütün bunlara rağmen sistemin kendi iç işleyişinin yön verdiği politikaların uygulandığı dönemdir.

Dönem merkezî siyasal otoritenin gücünün aşındığı, merkez görevlilerinin merkezle bağlarının zayıfladığı, taşranın da devreye girdiği, siyasal coğrafyada ve dolayısıyla iktisadi coğrafyada, ulaşım yollarında, askeri teşkilatlanmada, mâlî gereklerde değişimin yaşandığı bir dönemdir. Toplumsal sistemin önemli kurumlarında değişime neden olan değişiklikler sonuçta uygulanan nüfus ve iskân politikalarında da önceki döneme göre bazı farklılıkları ortaya çıkarmıştır.

Dönem Osmanlı ekonomisinin canlılık dönemidir. Nüfusun azlığı ortamında emeğe olan ihtiyaç bu dönemde daha belirgindir. Bu çerçevede emek açığı önceleri savaşla ele geçen Balkanlardan sağlanan esirler, daha sonra ise Kafkasya ve Afrika ve diğer bölgelerden getirilen köleler aracılığı ile bir ölçüde giderilebilmektedir. Yakın ve Orta Doğu klasik dönem tüccarı mal ticareti yanında ikinci bir iş olarak esir ticareti de yapmaktadır.⁸³ 15. Yüzyıl sonu ile 16. Yüzyıl başlarında yoğun emeğe ihtiyaç duyulan bir kent olarak Bursa'nın şehir nüfusunun dörtte biri ile beşte biri köledir.⁸⁴ Devlet bu dönemde bir taraftan kırsal alandan kopup kente gelmeye çalışan veya denetimden uzak kırsal alanda yaşamak isteyen reyanın nüfus hareketleri ile mücadele ederek zirai alandaki istihdam oranını korumaya çalışırken diğer taraftan da sanayi ihtiyacı olan emeğin karşılanmasına çaba göstermektedir. Ancak getirilen kolaylıklara rağmen

80 Lowry, a.g.e, s. 57.

81 Kaleshi, a.g.e, s. 190. Avdo Suçeska, "Bosna Eyaletinde Tekalif-ı Şakka", İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 12, İstanbul, 1981-1982, s. 755.

82 Suçeska, a.e, s. 755-756.

83 Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", ODTÜ, *Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, II, 1979-1980 Özel Sayısı, Ankara, 1981, s. 94.

84 Sahillioğlu, a.e, s. 121.

işgücü açığı büyüktür. Bunun en iyi göstergelerinden birisi olan ücretler dönem içinde reel olarak bir artış içinde olmuştur. Durum aşağıdaki tablodan takip edilebilir:

Osmanlı Devleti emeğin ücretinin yüksekliğinin de etkili olduğu kırsal kesimden kente göç hareketlerini durdurabilmenin bir aracı da olarak ücreti sınırlandırmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda ücrete narh konulmuş, onun üst sınırı belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde İşçi Ücretlerinin Alım Gücü (1551-1825)			
Yıl	1551	1640	1825
Asgari ücretlinin alabileceği koyun eti (gr)	1285	1427	4130
Kalifiye ücretlinin alabileceği koyun eti (gr)	6425	5711	6425
Kaynak: Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994, s. 292.			

Başlangıçta, genişleyen ve karmaşıklaşan bürokrasi yanında bazı sosyal zümrelerin de artık üründen daha fazla pay alma çabaları ile artmaya başlayan kamu giderlerinin birbirine bağlı diğer gelişmelerle uygulanan politikalara da yansması 16. yüzyılın sonunda belirginleşen bir siyasal otorite parçalanmasına neden olmuştu. Bu ortamın getirdiği güven problemi ile ortaya çıkan nüfus hareketleri asırlar boyunca önemini koruyacak bir nüfus sorunu haline gelmiştir.

Merkezi otoriteye bir başkaldırı niteliğinde ortaya çıkan eşkiyalık hareketleri askeri zümre, taşradaki eşraf ve öğrencilerin hareketleri olarak üç farklı zümrenin katılımı ile oluşmuştur. Avusturya seferine katılmayan sipahilerin yol kesme, köyleri haraca bağlama hareketi, Anadolu'da beliren Kalenderoğlu Mehmet Paşa, Canbulatoğulları Ali ve Hızır, Muslu Çavuş, Cemşit, Yusuf Paşa, Tavil Halil, Sivastlı Kara Halil, Cennetoğlu gibi eşkiya hareketleri⁸⁵ ile bütünleşerek sadece siyasal otoriteye bir baş kaldırma anlamının ötesinde bütün siyasal ve sosyo-ekonomik yapıyı etkileyecek duruma ulaşmıştır. Ahalinin surlarla çevrili kale yerleşim birimlerine toplanmasına, yamaçlara köyler kurulmasına neden olan bir nüfus hareketi aynı zamanda kırsal kesimdeki arazilerin boş bırakılması yanında kentlerdeki dış mahalle arazilerinin de ekimden uzak kalmasına neden olmuş, sosyo-ekonomik seviye soygunların da ilavesi ile düşmüştür. Bu genel eşkiyalık hareketine ilave olarak çıkan softa ayaklanması ve bazı bölgelerdeki eşkiyaya halk düzeyindeki katılımlar ahalinin güvenlik ve ekonomik problemlerine çare olamayan devlet otoritesine duyulan güven krizinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

85 Bu dönemde ortaya çıkan eşkiyalar ve devletin kendileriyle mücadelesi için bkz: M. Çağtay Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul, 1944. Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları (1550-1603)*, A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, 1963.

Hakikatte, yerleşik halkın düzenini göçebelere karşı korumak, devlet düzenini sağlamak, siyasal nüfuzu kurmak, devlet gelirlerini artırmak, köprü ve yolların güvenliğini artırmak gibi amaçlarla desteklenen ve 16. yüzyıla kadarki bir süre içinde Anadolu'nun iktisaden mamur bir bölge haline gelmesine neden olan iskân hareketleri daha önce açıklanan nedenlerle 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıla kadarki dönem içinde bozulan sistemi yeniden kurabilme amaçlarına dönük olarak ortaya çıkmıştır. Zira 16. Yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ve adına Celali isyanları adı verilen eşkiyalık hareketleri ile başlayan problem daha önce kurulu bulunan yerleşim düzenini ortadan kaldırmıştır. Bu hareketlenmeden en çok yerleşik düzene geçmiş bulunan kırsal kesim etkilenmiştir. Devlet otoritesine kaldırmış bulunan eşkiya taffesi taşrada siyasal otoritenin etkisini kırdığı için Anadolu halkı daha güvenli gördüğü yerlere göç etmeye çalışmıştır. Bu nüfus hareketi yerine göre eşkiyanın gelmeyeceği yüksek mekanlardaki yeni bir köy tipi yerleşim yerine veya daha önce varolan düzendeki yetkililerin kendisini bulamayacağı daha güvenli görülen yakın bir kasaba ve büyük kenttir.

Siyasal otoritenin taşrada kaybolan nüfuzunun da etkisi ile ortaya çıkan bu nüfus hareketi devleti acil tedbirler almaya itmıştır. Bu doğrultuda öncelikle halka zülüm yapan kişilerin etkileri kırılmaya çalışılmıştır. Bu, bazen sürgün şeklindeki bir nüfus hareketi ile olmuştur. Sürgünler bazen mansıp ve rütbe vererek yapılabilmektedir. Örneğin Canik hakiminin ve Celali İsyanlarında ortaya çıkan Deli Hasan'ın Rumeli'ye gönderilmesi Karamanoğlu Ali Beyin kendisine sancak verilerek Sofya'ya gönderilmesi gibi. Bu şekilde Rumeliye geçen Deli Hasan Paşa beraberindeki 10.000 kişi ile bölgede yeni fetihlerin yapılmasına katkı sağlamıştır.

İkinci olarak reayanın geriye getirilmesi çabaları sözkonusudur. Zira terkedilen yerleşim birimleri tumar sistemi içinde zirai üretim yapan yerlerdir. Artan giderler karşısında zaten zor durumda kalan devlet çare olarak bir taraftan eşkiyalık hareketlerini bastırmaya çalışırken bir taraftan da yerlerini terkedilen reayanın geri getirilmesi tedbirlerini almaya çalışmıştır. Bu dönemdeki aşiret düzeyindeki yerleştirmelerin ardında ortaya çıkan siyasal otorite boşluğunu gidermek, yeniden tesis etmek çabaları da vardır. Yeni idari birimler kurmak, var olanları da göçebe ve yarıgöçebe aşiretleri de kapsar kılmak bu yöndeki tedbirlerdendir. Örneğin II. Selim zamanında Siverek-Viraneşehir-Beriyye hattında yaşayan Karakeçililer 16. Yüzyılın ikinci yarısında Beriyyecik kazasına bağlanmışlardır. 19. Yüzyılda ise Siirt'te Karakeçili nahiyesi kurulmuştur.⁸⁶ İdari bir yapı içine alma, siyasal otoritenin nüfuzuna dahil etme yanında, aşiretlerin hareketlerinin kontrol altına alınarak hem iç hem de dış tehditlere karşı koyma imkanı

⁸⁶ Üçler Bulduk, "İdari ve Sosyal Açından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri", A.Ü. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.19, S.30, Ankara, 1997, s. 41.

kazanabilmektir. Karakeçili aşiretlerinin Tanzimat döneminde yaşadığı iskânlar da bu çabalara örnek olarak verilebilir. Anadolu'ya ilk gelen aşiretlerden olup ilk gelişleri Urfa-Mardin havalisi olan, ancak daha sonra Kırşehir-Ankara ve son olarak da Eskişehir-Bilecik havalisine de yerleşmiş bulunan Karakeçili aşiretler buna bir örnek teşkil etmektedir. 16. Yüzyılda Ankara ve Kırşehir sancağındaki Karakeçililerin bir kısmının daha batıya, Eskişehir civarına göç etmesiyle başlayan daha batıya olan ilerleyiş Tanzimat döneminde önce Bursa ve Manisa vilayetlerini içine alacak duruma ulaşmıştır. Bu bölgelerde iskân mahalleri kurmuş olan Karakeçililer daha sonra güvenlik gerekçesi ile Balıkesir'dan çıkarılarak Eskişehir civarına iskân kılınmışlardır.⁸⁷ Yine bu dönemde henüz iskân olunmamış göçebe aşiretlerin iskânına da çalışmıştır. Örneğin 1854-64 yılları arasında Balıkesir-Edremit ve Bergama'da yaşayan aşiretler için kırk civarında iskân mahalli oluşturulmuştur.⁸⁸ Kozanoğullarının iskânı çabaları asayiş ve üretime katılma sorunlarının birlikte ele alınışına bir örnektir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında ıslahına çalışılan Sis, Aziziye nahiyesi, Zamantı çayı ve Sunbas vadisi arasında yaşayan ancak kullandıkları arazi Toroslar'a ve Kilikya ovasına kadar uzanan Kozanoğulları ile Sis bölgesindeki Hacılar, Lekler, Karnitili aşiretleri, Ceyhan'ın sağ kolu üzerinde Adana ve Sis arasındaki bölgede Sırkıntılı ve Avşar türkmenleri, biraz doğuda Bozdoğanlar ve nehrin sol kolu üzerinde Tacirliler ve Ceridler Tarsus ve Adana ovalarında zirai faaliyet yapılmasını engellemektedirler. Islaha dönük faaliyetlerin hemen sonrasında teknokratik ve otoriter bir bürokrasi oluşturulması bölgenin üretim yapısında bir değişim meydana getirme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁹

Tercih edilen bir politika olarak özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan aşiretlerle daha güneydeki Arap aşiretlerine karşı bir tampon bölge oluşturulması istenmiştir. Ancak 17. Yüzyıl bu bölgedeki Arap aşiretlerinin kuzeye doğru baskı yaptıkları dönemdir. Bu nedenle bu dönemde bölgedeki aşiretler de daha batıya doğru bir hareketliliğe girmişlerdi. Bölgeyi harap hale getiren aşiret hareketleri aslında Anadolu'nun başka yerlerinde de benzer bir durumu ortaya çıkarmıştır. Dönem nüfus ve iskân politikasının hedeflerinden birisi bu aşiretlerin sınır bölgesini terk ederek başka bölgelere göçlerini önlemektir.⁹⁰ Harap ve boşalmış yerlere yapılan aşiret yerleştirmeleri, onların karşı koyuşlarından dolayı cezalandırılması yanında bir tampon bölge oluşturma gayesi de omuştur.⁹¹

87 Bulduk, a.g.e, s. 45-46.

88 Bulduk, a.g.e, s. 45.

89 Paul Dumont, "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı", İ.Ü. *Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1979-1980, s. 371.

90 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 45-46.

91 Yusuf Halacıoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s. 116.

Dönem içinde göçlerle boşalmış bulunan köylerin yeniden şenlendirilmesi için bazı tedbirler alınmıştır. Ancak bu yönde öncelikle iki hususa dikkat edilmeye çalışılmıştır. Birincisi terkedilen tımar gelirinin korunması, ikincisi de reayanın zirai üretimde tutulmasıdır. Bu amaçla daha önceki yerleşim yerini terkeden reayanın sahib-i arzı tarafından takip edilerek bulunduğu yerden, on yılı geçmemişse alınarak geri getirilebilmesi istenmiştir. 18. Yüzyıl kayıtlarında çok sayıda örneği bulunan bu nüfus hareketleri bütün Anadolu'yu içine alacak kapsamdadır. Bu yüzyılda Trabzon, Bayburt, Kayseri, Sivas, Silivri, Erzurum, Kemah, Karahisar-ı şarki, Kocaeli, Terkos, Kandıra, Taşköprü, Arapgir, Karamürsel, Tırhala v.s. yerlerden sözkonusu yerleşim birimlerinin kasaba, diğer köyleri ve askeri ve vakıf çiftliklerine ve özellikle Dersaadet'e ve mücavir alanına çiftlerini bozarak göçen reayanın tekrar eski yerlerine iskânı teşebbüsleri yaşanmıştır.⁹² Terkedilen tımar arazisinin hasılatının düşmemesi için on yılı aşan terlerde reayanın eski yerine götürülmemesi ancak bulunduğu takdirde raiyyet rütümünü eski sahib-i arzına vermesi kararlaştırılmıştır.⁹³ Zira bu gibi durumlarda zirai üretime bir başka bölgede bile olsa katılmış bulunup, üretim yapan bir reaya vardır ve onun eski yerine götürülmesi bu yeni düzeni bozacaktır. İstanbul çevresi 18. Yüzyılın ikinci yarısında bu şekilde fiili durumun kabulü şeklindeki yerleşimlerin olduğu bir bölgedir. Eski yerleşim yerini terk eden reaya bu şekilde özellikle çiftliklerde yerleşme imkanı bulmuştur. Kayıtlarda “hariç reâyâ” şeklinde belirtilen bu kişiler böylelikle kayda geçiyorlardı. Bu dönemde örneğin Gebze'ye tabi Samandıra'da,⁹⁴ Emirli, Sarılı,⁹⁵ ve Obah(?)⁹⁶ köyleri bu şekildeki iskânlarla nüfusu artmış köylerdendir.

Aşiretlerin iskânından beklenen bir diğer yarar da yerli ahali olan sorunlarının çözüme kavuşturulmasıdır. Bu amaçlar doğrultusunda dönem içinde çok sayıda aşiret kendilerine belirlenen iskân bölgelerine yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu iskân mahalleri daha önce kurulmuş bulunan yerler olabileceği gibi yeni kurulan yerler de olabilmektedir. Ancak bazı aşiretler bu iskân teşebbüsüne karşı koydukları gibi bazıları da yerleştikten bir müddet sonra uyum problemi nedeni ile tekrar göçebe olabilmıştır.

92 *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi*, C.I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 1/69/1743, 1/82/376, 1/79/362, 1/125/557, 1/138/608, 1/255/1142, 1/286/1275, 2/124/419, 2/138/470, 3/32/120, 3/135/513, 3/260/963, 3/294/1088, 3/320/1180, 1/18/52, 4/27/73, 4/39/106, 4/72/200, 4/96/293, 4/415/449.

93 *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi*, C.I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 4/145/449.

94 1765 tarihinde Samandıra'da kayıtlı olan 45 nefer reaya yanında hariç ez defter olan 6 reaya daha vardır. *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi*, C.III, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 7/217/660.

95 1785 tarihinde sözkonusu köylerde kayıtlı olan 37 nefer reaya yanında hariç ez defter olan 7 reaya daha vardır. A.e, C.IV, Belge No: 11/101/294,

96 1767 tarihinde bu köyde kayıtlı olan 25 nefer reaya yanında sonradan gelmiş 10 nefer reaya daha vardır. A.e, C.III Belge No: 8/3/7.

Göçlerin Anadolu kır yaşantısında meydana getirdiği değişiklikler sosyal bünyeyi de etkilemiştir. Bu dönemde birer toprak ağası haline gelen mültezimlerin baskısı, eşkiyalık hareketleri ve benzeri baskılar, köylünün toprağını terketmesine, bir kısmının dağlık alanlara çekilmesine birer sebep-tirler. Eski köylerin yok olmasıyla sonuçlanan bu gelişme, yollardan uzak, dağ başlarında üçer beşer hanelik köylerin oluşmasına neden olmuştur. Bu çeşit yerleşme süreci öylesine uzun bir dönem devam etmiştir ki eski birçok büyük köy harabe haline gelmiştir. Kırsal kesimdeki boşalma ve yer değiştirme, devletin yerleşim organizasyonu politikasında bazı önceliklerin yerini değiştirmiştir. Bu dönemdeki iskânların amacı, boşalmış olan köylerin yeniden şenlendirilmesidir. Çiftliklerini bozan tımar ehlinin eski yerlerine döndürülmesi tedbirleri ve aşiretlerin konar-göçer olanlarının toprağa yerleştirilmesi de bu politikanın uygulanmasında önemli bir araç olmuştur.

Bu dönemde kırsal kesimde boşalan köylerin yanında ;

a- Konar göçerlerin toprağa yerleştirilmesi ile ortaya çıkan yarı yerleşik köyler

b- Çiftlikler

c- Mültezimlerin mülkü haline gelen köyler

d- Hristiyan köyleri

f- Özellikle Doğu Anadolu'da varolan konar-göçerlerin göçebe yerleşimi olarak beş yerleşim türü vardır.

Dönem içinde uygulanan nüfus ve iskân politikası kırsal nüfusun yerinde kalması ve boşalmış köylerin tekrar meskûn yerler kılınmasıdır. Celali isyanları ile başlayan şehirlere yöneliş, 18. Yüzyıl boyunca ve 19. Yüzyılın başlarında bile azalarak da olsa devam etmektedir. Payitahta yakın bazı bölgelerde bile etkisini sürdüren eşkıya⁹⁷ güvenlik problemi nedeniyle reayanın meskûn mahallerini terketmesine veya bazı kırsal bölgelere girmesine engel olmaktadır.⁹⁸

Bu dönemde siyasal otorite farklı etnik gruplara ve dinlere mensup olan reayanın kent hayatında birlikte var olan düzeni bozmayacak şekilde bir denge oluşturmaları politikasını gütmüştür. Kendi varlıklarını koruyabilme, kültürlerini yaşayabilmelerine imkan verecek, ancak özellikle başkent'in İslam görünümü yapısını bozmamalarını sağlayacak bir iskân politikası takip etmiştir. Bu doğrultuda kent ve kasabalarda müslim ve gayrı-

97 "... piyâde tabir olunun sefineye râkib ve rûy-ı deryâda leyl ü nehâr Karamürsel Yalakâbâd ve Gemlik etrâflarından berren ve bahren gezüp şekâvetlerin icrâ ve ibâdullahun mâlların nehb ü gâret ve îsâl-i mazarratları yevmen fi yevmen ez-yed olmağla ... " *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat*, C.I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 1/211/950.

98 Örneğin 1743 tarihinde Haslar kazasına bağlı Ereğli nahiyesindeki çiftliklerine giden bazı şahıslar eşkıya korkusundan Dersaadet'e geri gelmek zorunda kalmışlardır. *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat*, C.I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 1/139/615.

müslimler ayrı mahallelerde ikamet ettirilmiştir. Örneğin Dersaadet'te bulunan müslümanlar ile gayrimüslimlerin birbirlerinin mahallelerine iskân olmalarını engellemiştir. Çeşitli dönemlere ait bu doğrultuda yapılan düzenlemeler, ortaya çıkan olaylarla ilgili verilen kararlar bu uygulamanın sürekliliği olarak varolduğunu göstermektedir. Çünkü kurulan sistem bu bütün zümrelere biçilen roller çerçevesinde oluşmuştur. Yine Dersaadet'e özgü bir politika olarak buraya yerleşmeye gelen gayrimüslim unsurların gelişlerini önleme çabaları olmuştur. Bu politikanın ardındaki endişe bu nüfus hareketlerinin varolan yapıyı bozacağı düşüncesidir. 18. Yüzyıl sonlarında Dersaadet'in müslüman mahallelerinden ev almakta olup kendi muhitlerinin dışındaki İslam mahallelerine yerleşmeye başlayan Ermeni ve çingene tatifelerinin kendi mahallelerine iskân olunmaları istenmiş, İstanbul'a dışarıdan gelen veya meskun bölgelerinin dışında yerleşmeye çalışan bu gibi gruplar kayıtlı oldukları eski bölgelerine veya uygun bir yere gönderilmişlerdir. Örneğin 19. yüzyıl başlarında, dışarıdan gelerek Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi çevresinde mülk edinmiş bulunan Ermeniler eski bölgelerine, devletin belirlediği diğer yerlere ve Dersaadet'teki Ermeni mahallelerine iskân olunmuşlardır. İlave bir kararla da İstanbul'un mevcut yapısının değişmemesi için bu bölgelerde bunlara ait gayrimenkullerin ancak müslümanlar tarafından satın alınabileceğine dair irade verilmiştir. İradeye göre Ermeniler ile diğer gayrimüslimlerin meskun oldukları bölgeden başka yerlere yerleşmelerini önlemek için sözkonusu ev, yalı, bağ ve tatlı suların kendilerine kiraya bile verilmesi de yasaklanmıştır.⁹⁹

Dönem, özellikle Dersaadet'e nüfus akınlarının olduğu dönemdir. Önceleri ferdi olarak başlayan ancak 18. Yüzyıl başlarında aile göçü halinde devam eden göçler sosyal yapıda da değişime neden olmuşlardır. Artan taleple yükselen fiyatlar, esnafın geçim imkanlarını daraltan seyyar satıcıların türemesi vs. sebepler bu dönemde ortaya çıkan tüketime dönük hayat tarzına karşı bir başkaldırıyı ortaya çıkarmıştır. Patrona isyanında etkisi olan bu gelişme¹⁰⁰ bazı tedbirlerin alınmasına neden olmuştur. Sisteme dönük olarak ortaya çıkan etkilerle reayanın (müslüman olsun gayrimüslim olsun) kayıtlı olduğu yerleri terk ederek Dersaadet'e göç etmesinin önüne geçilebilmesi yönünde çeşitli tedbirler alınmıştır. Buraya gelenlerin on yıl içinde yakalandıkları takdirde eski yerlerine gönderilmeleri uygulaması yanında İstanbul dışında yaşayıp başka bölgelere gidebilmek için İstanbul'dan geçmek durumunda kalanlar¹⁰¹ veya bir iş için İstanbul'a gelmek isteyen-

99 "Bâ irâde-i seniyye vilayetlerine ve mahâll-i sâireye def' olunmuş ve gerek Dersaadet ve Üsküdar vesâir mahallerde kâin Ermeni mahallâtına nakl ü iskân itdürilmiş olan Ermeni re'âyâsının Galata ve Beğoğlu ve Boğaziçi'nde menzil ve yalı ve bağları ve mâ-i lezîzleri değer bahâlarıyla ehl-i İslama bey olunmak ve fimâ ba'd ehl-i İslam elinden çıkmamak ve vakten mene'l-cvkat kefereye bey' u icâr olunmamak şartıyla ehl-i İslam'dan tâliblerine fûrûht ile..." *İstanbul Su Külliyyatı V, Vakıf Su Defterleri*, İlmuhaber II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 5/54/2, 5/54/3.

100 Tabakoğlu, a.g.e. s. 153.

101 Örneğin 1748 yılında Terkos'a bağlı Türkerş köyü reayasını Anadolu'daki 2

ler,¹⁰² İstanbul dışında kayıtlı olduğu halde İstanbul'da bir göreve atanıp da ailesini de getirmek isteyenler,¹⁰³ herhangi bir sebeple İstanbul dışında bulunup geri gelmek isteyenler,¹⁰⁴ İstanbul'da meskun olup da bir başka bölgeye herhangi bir iş için gitmek isteyenlerin¹⁰⁵ bu gidiş gelişleri denetim altında alınmaya çalışılmıştır. Devlet bu doğrultuda gerek şehrin içinde gerek şehre girişte ve çevre beldelerde bazı kontrol noktaları oluşturmuştur. Örneğin Rumeli yakasından İstanbul istikametine gelişler daha Edirne'de kontrol edilmekteydiler.¹⁰⁶ Hersek (Hersek Dili)¹⁰⁷ ve İznikmid¹⁰⁸ Anadolu tarafından gelişlerin kontrol noktalarıdır. Ayrıca

malikanesine geçirmek isteyen malikane mutasarrıfının bu işine engel olunmaması ancak tek bir ferdin bile İstanbul'da kalmaması için ilgili kadılıktan gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. *İstanbul Abkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi*, C.I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 2/304/1012.

102 "...Kalkandelen tarafından bunu arzu ve ziyaret kasdıyla ...Âstâne-i sa'âdetüme gelmek üzere Edirne'ye vusülünde ...mümâna'ât olunduğun bildürüp..." A.e, Belge No: 1/39/174.

103 Dergâh-ı mu'allâ çavuşlarından İsmail'in Edirne'de bulunan ailesini İstanbul'a getirebilmesi için gerekli olan yol izni talebi Divan kararı ile olumlu bulunmuştur. A.e, Belge No: 2/304/1012.

104 "... mûmâ ileyh kısmet-i askeriyye hıdmetiyle Filibe'den avdet ve ehl-i üyâliyle mahmiyye-i Edirne'ye geldükte Âstâne-i sa'âdet'üme mürûrına mümâna'ât üzere oldukların bildürüp ..." A.e, Belge No: 1/28/129.

105 "...mahrûse-i Edirne'de mîrâsa müte'allık zuhûr iden da'vâların ru'yet için bundan akdem iki ay mukaddem Edirne'ye gidüp ... vatan-ı asliyyeleri olan İstanbul'a gelmek murâd eyledüklerinde ...mürûrlarına mümâna'ât olunduğun bildürüp ..." A.e, Belge No: 1/31/143.

106 "Hâlâ Vidin muhâfızı vezîrüm Abdullah Paşa edâmellâhu te'âlâ fezâilehünün hıdmetinde olan Ahmet zide kadruhu gelüp vezir-i müşarun ileyhün üç nefer cariyelerin Vidin'den Âstane-i saadetüme nakl için tayin ve müşarun ileyhün çukadarlarından iki nefer çukadar ve altı nefer kendü ademleriyle Edirne'ye vusullerinde bila emr-i ali murura ruhsat olmamağın sen ki bostancıbaşı-i mumâ ilychsin muma ileyh Ahmet ile merkumunı Edirne'de temkis ve tevkif olunduğun bildürüp marû'z-zikr çukadarı ve çukadarlar ve ademleriyle Astane-i saadetüme mürûrlarına mümanaat olunmamak babında emr-i şerifüm reca itmeğın vech-i meşrûh üzere üç nefer çukadarı ile sekiz nefer hademenün mürûrlarına mümâna'ât olunmamak için yazılmışdır." A.e, Belge No: 1/40/181.

107 "... bundan akdem ba'zı husus ile Karaman cânibine gidüp avdetinde Hersek nâm mahalle geldükde mürûruna mümâna'ât olunduğun bildürüp mezburenün Astane-i saadetüme müruruna mümâna'ât olunmamak babında hükm-i hümayunum reca itmeğın yalnız bir nefer hâtânun Âstâne'ye mürûruna mümâna'ât olunmamak için yazılmışdır." *İstanbul Abkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat* C.I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, Belge No: 3/238/892.

108 "... vatani olan Çatalca'ya nakl murad eyledükde mezburelertün mürûrlarına mümâna'ât olunduğun bildürüp üç nefer iyâli ile sefineye vaz' ve mahall-i mezbureye mezbürelertün mürûr ve nakillerine mümâna'ât olunmamak bábında ...", A.e, Belge No: 2/310/1034.

sözkonusu bu kontrol noktalarından başka İstanbul mücavir alanındaki kadı ve kadı naibleri, bostancıbaşı, kethüdalar, yeniçeri serdarı, iskele emînleri ve diğer bazı görevliler gidip gelenleri kotrolden sorumlu tutulmuşlardır.¹⁰⁹ Ayrıca İstanbul'da yaşadığını iddia olunanların durumları da tetkik olunmakta idi. Bu konuda görüşlerine başvurulmuş şahıslar mahalle imamları, müezzinleri, mahallenin sözüne güvenilir sakinleridir.¹¹⁰

Nüfus hareketlerine getirilen bu sınırlamalara rağmen toprağın emeğe göre nisbî bolluğundan ileri gelen gereklerle bölgesel düzeyde mevsimlik emek hareketlerine göz yumulmuştur. Bu çerçevede Rumeli'de Silistre ve Edirne gibi önemli tarım bölgelerinin emek açığı Tırnova, Niş, Şehirköyü ve çevresinden, Anadolu'da ise Adana ve Tarsus'un işgücü açığı Diyarbakır, Harput ve diğer Doğu Anadolu vilayetlerinden temin ediliyordu.¹¹¹ Mevsimlik düzeydeki bu nüfus hareketlerinin yanında örneğin Dersaadet mücavir alanına gelerek buradaki zirai üretime katıldığı kabul edilenlere de göz yumulmuştur.

Kentlerdeki yerleşim düzeni açısından yapılacak bir değerlendirmede müslim ve gayrimüslim nüfusun ayrı mahalleleri yanında karışık yerleşimleri de görülmektedir. Örneğin 19. Yüzyıl başlarında Sivas'taki toplam 59 mahallenin 20'sinde sadece müslümanlar yaşarken geriye kalanlarında karışık bir yerleşim vardır. Bazı mahalleler ise gayrimüslimlerin nüfus çoğunluğunu oluşturdukları yerleşim birimleridir.¹¹²

Osmanlı sisteminin bu ikinci dönemi siyasal otorite kullanımında merkezin zaafiyet dönemidir. Özellikle taşrada ortaya çıkan resmi ve gayri resmi yeni otorite kullanan güçler yerine göre bürokrasinin gücünü de kullanmışlardır. Önceleri geçici olarak ihdas olunan bazı vergiler zaman içinde devamlılık kazanmış, bunların yanında tekalif-i şakka adı verilen yasal olmayan vergiler de alınmaya başlanmıştır. Anadolu'da Celali isyanlarının başlatıcısı ve devamına sebep teşkil eden bu vergileme benzer gelişmeye Balkanlar'da da sebep olmuştur. Örneğin 1604/1605 yılında Bosna Eyaletine bağlı Teşan kadılığı ahalisi tekalif-i şakka sebebiyle ortaya çıkmıştır.¹¹³

109 1742 Yılında Divan'ın verdiği bir karar Edirne'den İstanbul'a kadar bu gayeye dönük alınan tedbirleri göstermesi bakımından dikkate değer bir örnektir: "Edirne moilâsına ve bostancıbaşısına ve Edirne'den Âstâne-i sa'âdete gelince kuzât ve nüvvâb efendilere ve kethüdâyir(ler)i ve yeniçeri serdârları ve iskele emînleri vesâir zâbitâna hüküm ki." A.e, Belge No: 1/40/181.

110 "...şimdi kadîmî mahallelerine avdet murâd eyledükleri inhâları vâkı'â mutâbık ve nefsü'l-emre muvâfık olduğımı mahalle-i mezkûre imamı...ve müezzin...ve ahâlîsinden....dimekle ma'ruf kimesneler haber virmeleriyle ... duhullerine mümanaat olunmamak babında emr-i şerîfîm virilmesini istirhâm eylediklerin ... i'lâm itmeyişin i'lâmı mücebince amel olunmak bâbında fermân-ı âlîşân yazılmışdır. A.e, Belge No: 1/40/181.

111 Güran, a.g.e. s. 229

112 Ömer Demirel, *II. Mahmut Döneminde Sivasta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1989.

113 Suçeska, a.g.e, s. 759.

C- Dışarıdan Göçler Dönemi

Kaybedilen topraklar Osmanlı Devleti'nin sadece siyasi coğrafyasını etkilemekle kalmamıştır. Aynı zamanda elde kalan bölgedeki, siyasi, ekonomik ve kültürel yapıda da büyük tesirler bırakmıştır. Savaş sırasında ve sonrasında yaşanan göçler bu etkinin başka bölgelere de taşınmasında ve etki boyutunun artmasında önemli bir faktör olmuştur.

Dönem Osmanlı Devleti'nin daha önce asli unsur olarak kabul ettiği bazı gayrimüslim toplulukları kaybettiği dönemdir. Ayrıca "Batı dünyası"nın elde kalan gayrimüslim unsurları dini ve etnik yönden etkilemeye başladığı dönemdir. Bu gelişmelen karşısında nüfus ve iskân politikasında da bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Yeni politika eldeki topraklarda müslüman nüfusunun fazlalığını, elden çıkan topraklarda da müslüman nüfusunun oluştuğu bir tampon bölge kurmak hedefine dönüktür.

19. Yüzyıl ikinci yarısında iç ve dış gelişmeler çerçevesinde, gayrimüslim nüfusun Batı Anadolu'nun bazı yerlerinde ve İstanbul'daki yoğunlaşması dikkat çekici bir nitelik kazanmıştır. Dönem sonlarında örneğin İstanbul'daki gayrimüslim nüfus fazlalığının önlenmesi için bazı tedbirler alınması istenmektedir.¹¹⁴

Dışarıdan göçler dönemi olarak adlandırılabilir olan bu dönem Osmanlı devletinin bu yönde yeni bir yerleşim politikası uygulayabilmesine imkan vermiştir. "Dışarıdan göçler" tabiri, 1774 Küçük Kaynarca anlaşması ile başlayan ve devletin yıkılışına kadarki dönemde Osmanlı topraklarına yapılan göçleri ifade etmektedir. Ancak 19. yüzyıl ikinci yarısına kadarki göçler ile Kırım savaşı sonrası ortaya çıkan göçler arasında önemli bir farklılık söz konusudur. O da göçmenlerin iradeleri sorunudur. Kırım Savaşı öncesi göçleri çoğunlukla iradi oldukları halde sonrası dönemdeki Kırım, Balkanlar, Kafkasya ve Girid'den yapılan bütün göçler gayri iradidirler. İkinci dönemde yaşanan tehcir hareketi ile göçmenler birer mülteci durumunda göç etmişlerdir. Dönem göçlerini tabii bir göç hareketinden ayıran en önemli farklılık, göçün isteğe bağlı olmayıp zorlama ile ortaya çıkmasıdır. Bu göçleri önemli kılan ikinci özellik bunların bir kitle göçü olmasıdır. Üçüncüsü de göçlere sebep olan faktörlerin ekonomik ve kültürel değil siyasi oluşudur. Sonuçları itibariyle ise söylenebilecek olan, bu göç hareketi, fert veya toplum açısından bir yerden bir başka yere göç etmek ve yeni bir ortamda iskân olunmaktan ibaret basit bir olay değildir. Osmanlı toplumsal yapısı için Kırım savaşı ve sonrası, göçlerin de ortaya çıktığı bir ortamda bir değişim dönemidir. Aydınlar, idareciler ve halk üçlüsünün ortaya çıkan yeni sorunlarda buldukları bir dönemdir.

1768 tarihinde başlayıp 1774'de Küçük Kaynarca anlaşması ile sonuçlanan Rus savaşı geriye göçün başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu tarihten itibaren kendilerini güvenlikte hissetmeyen özellikle Balkanlar'daki müslüman halk Osmanlı Devletinin o dönemde elinde bulunan yerlere

114 *İstanbul ve Bilad-ı Selase Nüfusu*, İ.Ü.M.Ktb. T.Y. No: 8949.

göç etme çabasında olmuştur. 1768 yenilgisinin intikamını almak gayesine yönelik olarak başlatılan 1783 savaşı göçü hızlandırmış ve 1800 yılına kadar 300.000 - 500.000 kişinin Osmanlı Avrupa'sına ve Anadolu'ya göç etmesine sebep olmuştur.¹¹⁵ Geriye göçlerin önemli yekünü bu aşamada Osmanlı Avrupa'sına yapılmıştır. Önceleri sınır bölgelerine yakın yerlere yapılan göçler buralarının da elden çıkması üzerine yeni insanların da katılmaları ile tekrar tekrar yaşanarak Anadolu içlerine kadar uzanmıştır.

Avrupa'da milliyetçi akımların da yayılması ile Osmanlı tebasından olarak ilk defa 1804'de ayaklanan Sırp, bir kısım müslümanın yaşadıkları yerleri terk etmelerine neden olmuşlardır. Sırp ihtilalcilerin katliamlarından kurtulabilen bu insanlar, Bosna-Hersek'e ve Rumeli'ye göç etmişlerdir. 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşları göç hareketlerinin daha geniş bir coğrafi alana yayılmasına neden olmuş, Akkerman, Bender, İsmail vs. kaleleler ve Dobruca, Eflak, Boğdan'da yaşayan Türkler daha güneye göç etmişlerdir.

1806-1812 tarihleri arasında yerlerinden ayrılmak durumunda kalanların sayısı 200 000'i bulmuştur. 1826'da Ruslarla imzalanan Akkerman anlaşması ile Türklerin Sırbistan, Eflak ve Boğdan'dan ayrılmaları kabul edilmiştir. Bu tarihten hemen sonra 1828'de başlayan yeni bir Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı toprakları Rumeli'de Edirne'ye kadar, Kafkaslarda da Erzurum'a kadar işgal altında kalınca tekrar bir göç olayı yaşanmıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığıyla başlayan ve 1830'da Mora Yarımadasından müslüman nüfusun ayrılmasıyla sonuçlanan göç hadisesinden Kırım Savaşına kadar büyük çapta bir göç hareketi yaşanmamıştır.

1854-56 Kırım Savaşı Türklerin Avrupa ve Kafkaslardaki geleceğini belirleme açısından çok önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devletinin kazandığı bir savaş sonrasında yaşanan kitle halindeki göçler, devletin göç olayına bakış açısını değiştirmiş, kapsamlı ve kalıcı tedbirler almasına neden olmuştur. Zira artık göçler sadece sınır boylarında veya payitahttan uzak bölgelerde mevzi nitelikte değil, kitlesel ve Anadolu içlerine uzanacak kadar büyük boyutta ve yoğunlukta yaşanır olmuştur. Kırım Harbi ve sonrasında görülen göçlerin gerçek yekunu tam olarak bilinmese de bu konuda bilgi veren kaynaklardan çıkarılacak rakamlardan bu sayının bir milyondan az olmadığı kesindir. Takvim-i Vekayi'de yer alan verilere göre 1855-1863 /1272-1280 tarihleri arasında 311.330, 1864 yılında da sadece Eylül ayı içinde 283.000 kişi göçetmiştir. 1864 Kışından yaz ortalarına kadar gelenlerin sayısı 274.719 olmuş, toplam rakam 600.000'e ulaşmıştır.¹¹⁶ 1877-1878 yılında tekrar yaşanan savaş haline kadar göçlerin bu seyri azalarak da olsa devam etmiştir. Ancak bu yıla kadar göç edenlerin toplam miktarı 1,5 milyona ulaşmıştır.¹¹⁷

115 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966, s. 32-33.

116 Eren, a.e, s. 69.

117 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Medison. Wisconsin, 1985, p. 69.

Gerek Rumeli'den ve Balkanların diğer bölgelerinden gerek Kafkasya Dağıstan, Azerbaycan ve Girit'ten muhaceretin temel sebebi can ve mal güvenliğinin olmamasıdır. Savaşla birlikte ortadan kalkan güven ortamı gerek Osmanlı Devleti'ni gerek halkı göçü kabule yöneltmiştir. Özellikle Balkanlardaki müslümanların savaş öncesi dönemdeki ekonomik ve sosyal konumları muhacereti gerektirecek durumda değildi. Zira bölge Osmanlı Devleti'nin iktisadi yönden en gelişmiş bölgesi durumundaydı ve müslümanların ekonomik durumları iyiydi. Ancak 93 (1877-1878) Harbinin olumsuz şekilde gelişmesi, ordunun bölgeyi terk etmeye başlaması zaten daha önce göç hazırlıklarına başlamış olan ancak buna izin verilmeyen halkla birlikte devletin de göçü gerekli görmesine neden olmuştur.¹¹⁸

Osmanlı Devleti'nin politikası savaşın kötü gitmeye başladığı anlarda bile bölgeden tamamen göç etme yönünde değildir. Başarısızlığın görülmesi üzerine ilk aşamada ancak bazı yerler halkının göç etmesine müsaade edilmiş, Rus ilerlemesinin devam etmesi üzerine diğer bölgelerdeki müslümanların da göçüne izin verilmiştir. Bu göç, Filibe, Pazarcık ve Sofya bölgelerinde olduğu gibi halktan göç etmek istemeyenlerin de düşman eline düşmesi tehlikesi karşısında zorla göç ettirilmesi kararı alınması şeklinde zorlayıcı olmuştur. Bununla birlikte Selanik'e doğru göç etmeleri istenen halktan beklenen, göçün bölgeyi tamamen terk şeklinde olmaksızın en yakın güvenli bölgelere gitmek şeklinde olmasıdır.¹¹⁹

Gerek savaş anında gerek savaşın bitmesinden sonra da müslümanlara yapılan çeşitli baskıların devam etmesi göçü bir zorunluluk haline getirmiştir. Balkanların çeşitli bölgelerinde müslümanlara yapılan çeşitli baskılar ve Osmanlı Devleti'nin bu baskıların durdurulması yönündeki girişimlerinin istenilen neticeyi verememesi bütün dönem boyunca göçlerin varlığını sağlamıştır.

Gerek iç gerek dış basında ve devlet yazışmalarında sürekliliği olan konu, bırakılan bölgelerde yaşayan müslümanlara yapılan yıldırma ve göçe zorlama baskılarıdır. Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Avusturya, Sırbistan, Karadağ ve Rusya çok çeşitli yollarla bunu temin etme çabasında olmuşlardır. Mesela Avusturya Berlin anlaşması ile asker bulundurma hakkı elde ettiği Bosna-Hersek'teki müslümanları göçe zorlamak için siyasi, ekonomik, sosyal baskılar uygulamıştır. Çeşitli sebeplerle yapılan hapsedme, para ve Bosna'dan sürgün gibi işkenceler, ahali-i İslamiye'ye ait vakıfların zabt ve müsaderesi, sanatlarının ve ticaretlerinin ellerinden alınması, kadınlarının namuslarına saldırılar, ibadetlerinin engellenmesi, kabristanların imhası, arazi tahririnde veraset hukukuna aykırı icraat, naiplerin hükümet tarafında atanması, arazilerinin haklı bir sebep olmaksızın ellerinden alınması müslüman çocukların eğitimden mahrum bırakılması, seyahat serbestiyetinin ortadan kaldırılması gibi baskılar bölge devletlerinin uygulamalarıdır.

118 Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1989, s. 235.

119 B.A. İrd. Dah. No: 61575.

Osmanlı Devleti Rumelide bir tampon bölge oluşturma siyaseti güderek Kırım Savaşı sonrası bölgeye yerleştirdiği Çerkes muhâcirleri ile birlikte, yerli müslüman Türklerin de savaşın fiilen devam ettiği dönem ve sonrasında hicret etmeleri karşısında, defakto bir durum olarak göç ve iskân politikasında değişiklik yapmak zorunda kalmıştır. Aslında savaşın ilk dönemlerinde buradaki insanların yerlerinden ayrılmalarına müsaade edilmemiştir. Sonraki aşamada da muhâceret gerçeğinde muhacirlerin öncelikle Rumeli kıtasında kalmaları hedeflenmiştir. Çıkarılan irade gereğince Yanya, Tırhala ve Selanik arasındaki bölgenin gayri müslim nüfusun çoğunluğuna terk edilmesine engel olunması düşünülmüş, muhâcirlerin bu bölgeye iskânlarının yapılması istenmiştir. Osmanlı Devleti aleyhine diğer devletlerin genişlemesine engel olabilmek amacı ile sınır bölgelerinin de iskânına çalışılmıştır. Mesela Yunanlıların Narde sınırını genişletme çabalarını engellemek için Yanya'ya Bulgaristan, Preveze ve Narde muhacirlerinin iskânı düşünülmüş, bazı "çiftlikler" ve diğer iskân sahaları bu gayeye dönük olarak tesbit edilmiştir. Ancak diğer bazı devletlerin de baskıları ile bu bölgelerin iskânında istenilen netice alınamamıştır. Benzer şekilde Avusturya'nın işgaline uğramış bulunan Bosna-Hersek müslümanlarının da bu bölgeyi terketmelerinin hem kendileri hem de Osmanlı Devleti için iyi olmayacağına bilinmesine rağmen göçlere engel olunamamıştır. Bunun en önemli sebebi bu devletlerin bölge müslümanlarına uyguladıkları baskı ve zulümdür. Bütün bu olumsuz gelişmeler göçlerin süreklilik kazanmasına neden olmuştur. Yoğun göçlerin devam etmesi karşısında yeni bir kararla Anadolu içlerine yayılmamak kaydıyla Anadolu'ya geçişe izin verilmiştir. Marmara havaisi çevresine yapılan ilk yerleştirmeler geçici olmak niyetiyle yapılmış, misafir olarak görülmeye çalışılan muhacirlerin eski yurtlarına geri dönecekleri öngörülmüştür. Anadolu'ya kesin olarak yerleşmek niyetiyle geçenlere engel olunmuştur.¹²⁰

Bu arada, Balkanların müslümanlarca boşaltılmasını uygun bulmayan devlet bunu temin etmek, Rumeli'de müslümanların terkettikleri yerlere gayri müslimlerin yerleştirilmesine de engel olabilmek için Paşaeli'nde Bulgarların terkedip bıraktıkları gayri menkullere muhâcir yerleştirilmesine 1882 yılına kadar izin vermemiştir.¹²¹

Yapılan anlaşmalar ile Şarki Rumeli Vilayeti müslümanlarının memleketlerine geri dönebilmelerine imkan sağlanması takip edilen politikanın bir neticesidir. Anlaşmanın ardından Sadaret, Muhacirin Komisyonu'ndan acil olarak memleketlerine geri dönmek isteyenlerin belirlenmesini istemiş, dönmek isteyenlere çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır. Alınan tedbirler sonucunda gönderilmeyi bekleyenler bir tarafa İstanbul'dan toplam olarak 16 Ramazan 1296/19 Ağustos 1295 tarihine kadar 61.913 kişi terkettikleri yerlere geri gönderilmiştir. Şarki Rumeli bölgesi için takip edilen bu politikaya rağmen Bulgaristan'ın bu bölgeyi 1885 yılında işgal etmesinin ar-

120 B.A. Y.Hus. M. No: 159/33, 24.

121 B.A. A.D. N: 1528/67, 1276/70.

dından bölgede yaşayan müslümanlara yapılan çok ağır baskılar nedeni ile bu insanların buralarda kalamayacakları anlaşıldığından yetkili organlarının göç için gerekli tedbirleri almalarını istemiş, bu yöndeki politika değiştirilmiştir.¹²²

Bununla birlikte terkedilen yerlerin bazı bölgelerinde bulunan müslümanların buraları terketmelerine neden olan koşulların değiştirilebilmesi için de bazı tedbirler alınmasına da çalışılmıştır. Mesela 1885 yılında Bulgaristan tarafından işgal edilen Şarki Rumeli Vilayeti'nde yaşayan ve zor durumda kalıp ihtiyaç içinde bulunan müslümanların durumlarının iyileştirilebilmesi için devlet onlara para yardımı yapma yoluna gitmiştir.¹²³

Muhacirlerin büyük kitleler halinde gelişinin yavaşladığı dönemde devlet olayı daha dikkatli yönlendirmeye çalışmıştır. 1304 yılındaki bir iradeye göre Bulgaristan'dan gelen muhacirlerin Edirne ile İstanbul arasında iskânları istenmiştir. Yine bu yeni dönemde Bosna-Hersek'in yönetiminin Osmanlı Devleti'nin de onayı ile Avusturya'ya verilmesinden sonra yaşanan göçlerde muhaceret daha ayrıntılı düşünülmüştür. Onların hangi yolla ne şekilde Memalik-i Şahaneye getirileceği, nerelerde iskân olunacağı, gibi konular önceden planlanmaya çalışılmış, muhacirlerin Belgrad'da kaldıkları hanelerin kira masraflarının bile ödenmesi yolu seçilmiştir. Zira bu durum Osmanlı Devletinin itibarı ile ölçülmüştür.

Bosna muhacirlerinin gelişini devlet daha iyi organize etmiştir. Bunların bir kısmı İstanbul çevresine iskân olunmuştur. Bunun nedeni artık yoğun göç akımının durması ile İstanbul'a iskânın daha düzenli yapılabilmesi için gerekli olan ortamın oluşmasıdır. Devlet İstanbul'a "ehli İslam"ın iskânını istemektedir. Çünkü bir dönemden beri İstanbul'daki gayri müslim nüfusta ciddi artışlar sözkonusudur ve buna dikkat çekilmektedir. Bunun önüne geçilmesi istendiğinden bu dönemde bölge iskâna açılmış, Bosna muhacirleri özellikle Hazine-i Hassa'ya ait çiftliklere iskân edilmiştir. Muhacirlerin iskânlarında dikkat edilmeye çalışılan hususlardan birisi kurulacak olan muhacir köylerinin elli heneden az olmamasıdır. Ancak göçlerin yoğun olduğu ve bundan dolayı da biran evvel iskân mahallerine gönderilmeleri gereken ilk dönemde kurulan muhacir köylerinin büyüklükleri daha daha az sayıda haneyi barındırır niteliktedirler. Buna benzer şekilde sonraki dönemde de mesela arazinin özelliğinden dolayı Beykoz'daki çiftlikât-ı Hümayunda iskânı kararlaştırılan muhacirlerin beş ila yetmişaltı hanelik köyler teşkili ile iskân edilmesi istenmektedir. Bosna muhacirlerinin önemli bir kısmı ise Ankara Vilayeti dahilinde iskân olunmuşlardır.¹²⁴

Gayrimüslim nüfusun son dönemde devlet yönetimine getirdiği kaygı ile yerleşim politikasında görülen değişim nüfusun bölgesel yerleşimine de yansımıştır. Göçler ile ortaya çıkan nüfusun yerleşim açısından yeniden

122 B.A. Mec. Vük. M. No: 10-96.

123 B.A. Y. Mtv. M. No: 47/164.

124 B.A. Y. Mtv. M. No: 218/79.

dağıtımı imkanı devlet tarafından kullanılmıştır. Bu doğrultuda uygulanan politika neticesinde daha önceleri gayrimüslim nüfus yoğunluğu artmakta olan bölgelerdeki müslüman nüfusu, bu bölgelerdeki nüfus yoğunluğundaki artışa paralel olarak artmıştır. Durum aşağıdaki tablodan takip edilebilir:

Osmanlı Türkiye'sinin Marmara ve Ege Bölgeleri Nüfus Yoğunluğu					
Vilayet	1885	1896	1906	1910	1914
Aydın	25,25	26,25	30,93	30,49	32,58
Hüdavendigar	19,44	19,89	24,61	24,7	26,85
İzmit	23,02	24,31	34,17	30,58	38,25
Biga	15,04	17,7	23,6	21,64	20,98
Çatalca	28,01	28,19	37,39	37,14	28,45
İstanbul	244,68	284,85	200,57	270,76	233,32
Edirne	40,58	46,33	64,74	26,79	30,63

Kaynak: Gülfettin Çelik, *Sosyo Ekonomik Sonuçları İle Osmanlı Türkiye'sine Göçler (1877-1912)*, Doktora Tezi, s. 184-185.

Bu dönemde dış göçlerin getirdiği bir sonuçla şehir nüfuslarında bir artış vardır. Ancak, Osmanlı yerleşim politikası hiçbir dönem nüfus yığılmalarını sağlamak yönünde olmamıştır. Bu nedenle şehir yerleşmesinde genel olarak genişleme yönünde bir açılım pek görülmez. Genel olarak dağılmaya değil de sıkışmaya dönük olan Osmanlı kentinin bu genel karakteri¹²⁵ 19. yüzyılda nüfusu artan kent yapısında da vardır.¹²⁶ Ancak yüzyılın ikinci yarısında yoğun olarak ortaya çıkan muhacir iskânları bu genel gelişimden sapmalar da getirmiştir. Özellikle şehre bitişik miri arazilere yapılan iskânlar yeni yerleşim birimleri ortaya çıkarmış, şehrin mekan olarak büyümesine neden olmuştur. Bu gelişme bir yönü ile gecekondü tabir edilen yerleşim biçiminin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde iskânların devlet eliyle yapılmış olması bu yöndeki etkiyi durdurmuştur.

İlk yoğunluğun ardından gelen muhâcirlerin mümkün olduğunca topluca iskânlarına gayret edilmiştir. Bunun sebeplerinden birisi bazı bölgelerde yerli halkla iskân olunanlar arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklardır.¹²⁷

125 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev: M.Ali Kılıçbay, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 32.

126 Bir örnek olarak Afyon kenti ile ilgili olarak bkz: Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, "Afyon Şehir Dokusunun Kroki No: II", O.T.T.Ü. Yayını, Ankara, 1978.

127 Örneğin; Kafkasya'dan hicret için başvuranlardan izin verilen 9100 kişinin iskânında yer bulma konusunda yaşanan zorluklar devletin bu politikasını açığa çıkarır. Başlangıçta 9100 kişi oldukları bildirilen ancak toplam olarak 2

Gönderildikleri mahalleri beğenmeyerek geldikleri memleketlerine geri dönmek isteğinde bulunan bazı muhâcir grupları da olmuştur. Bu gibi durumlarda Osmanlı Devleti onların geri dönmelerini istememiştir. Bu doğrultuda uygun olan başka bazı tedbirler almaya gayret etmişse de hala geri dönüşte ısrar eden gruplara da izin vermiştir. Böyle bir karar alırken kendi içişlerine yapılacak bir müdahaleye imkan vermemek hedefi güdülmüştür. Mesela Kafkasya'dan hicret ile Ankara'ya gelen ve oradan da Trabzon ve Samsun'a memleketlerine geri dönmek için giden bir grup muhacirden Samsun'dakilerin alınan tedbirlere rağmen bunda ısrarlı olmaları üzerine Rus Konsolusu'nun da olaya karışacağı ve kendilerini kıskırtacağı endişesi ile buna meydan vermemek için pasaportlu olanların gitmelerine izin verilmiştir. Kontrolün kendi elinde olmasına çalışan Osmanlı Devleti muhacir veren devletler ile gelecek muhacirlerin gelişleri ile ilgili anlaşmalar yaparken kendi itibarını zedeleyecek gelişmeleri de engellemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda geldikleri yerleri beğenmeyip geri dönmek isteyen muhacirlerin ortaya çıkardığı bu olumsuz durum nedeni ile Kafkasya ve Dağıstan'dan gelen muhacirlerin ancak beş yıl ikamet ettikten sonra Osmanlı tabiyetine geçebilecekleri hükmünü getirmiştir. Ancak "terk-i tabiyet" ile tekrar "tâbiyet-i ecnebiye"ye geçmeyeceklerine dair senet verenler bu uygulamanın dışında tutulmuşlardır.¹²⁸

Almanlara ihale edilen Anadolu-Bağdat demiryolu hattı ile ilgili olarak bu bölgelerde Almanların koloniler kuracakları söylentileri¹²⁹ Alman devlet adamlarınca dile getirilmemiş bile olsa Sultan II. Abdülhamid'i kaygılandırmıştır. Bundan dolayı Abdülhamid böyle bir gelişmeyi daha başından durdurmak için anlaşmaya kolonizasyonu engelleyici bir madde koydurmuş¹³⁰ ve ilave olarak da gelen muhacirlerin bir kısmının Anadolu demiryolu güzergahına iskânlarını istemiştir. Nitekim bu doğrultuda bütün

---

9850 kişi olarak gelen bu muhacirlerin iskânları için önceden araştırma yapan devlet Konya'dan uygun arazi olduğu haberi üzerine bir kısmını (2700 kişi) buraya iskân için Antalya Limanı'na göndermişken Konya'dan daha sonra gelen ikinci bir haberle, burada iskânlarına imkan olmadığı, iskân halinde yerli halk ile aralarında husumet çıkacağı düşüncesi ile buraya sevklerinden vazgeçilmesi haberinin ardından ileri sürülen parçalayarak iskân metodunu muhacirlerin sefalet düşecekleri düşüncesi ile kabul etmemiştir. Gelen 2700 ve gelecek olan yaklaşık 5000 kişinin Mersin Limanı'na çıkarılarak Adana'da Cebel-i Bereket'teki hali arazide iskânlarına karar verilmiştir. Nitekim bu muhacirlerin 2.412 kişisi (Antalya'ya iskân için gönderilen 2700 nüfusun gerçek rakamı) Antal'ya'ya, 6.753 kişisi de Adana vilayeti'ne gönderilmişlerdir. 685 kişinin ise gelip gelmeyeceği komisyonca meçhuldür. Yine Kafkasya muhacirlerinden yaklaşık 400 hanede 2000 kadar kişi ise ilk baharda yerleştirilmek üzere Kastamonu'ya gönderileceklerdir. B.A. Y.Hus. M. No: 241/15.

128 B.A. Dah. Sic. Thr. No: 25/41.

129 B.A. Y.Hus. M. No: 402/13.

130 Murat Özyüksel, *Osmanlı- Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 256.

göç dönemi boyunca özellikle Anadolu demiryolu güzergâhına muhacir iskân edilmiştir.¹³¹ Göçlerin daha düzenli bir durum almasının ardından 1902 yılında yaptırılan bir tahrir doğrultusunda¹³² Eskişehir-Ankara hattına iskân daha düzenli olarak yapılmaya başlanmıştır. Yerleştirme sadece Eskişehir-Ankara hattı boyunca olmamış, Kütahya-Afyon-Konya hattı da iskân bölgesi olmuştur.¹³³

Devlet, gelen muhacirlerin durumlarını göz önüne alarak onların iskânlarını yapmaya çalışmıştır. Mesela Rusya'dan göç ederek "Memâlik-i Şâhâne"ye gelen yahudilerin Filistin arazine iskânlarına ve toplu halde yerleştirilmelerine engel olunmasına çalışılmıştır.¹³⁴ Aynı şekilde müslüman muhacirler ile birlikte gelen bazı Bulgar muhacirleri de müslüman muhacirlerden ayırılarak gayrimüslimlerin meskun oldukları mahallere iskân olunmuşlardır. Osmanlı Devleti mevcut sınırların tamamını bir bütün halinde değerlendirmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin bütünü gözden geçirilerek muhacirlerin, Anadolu'dan Afrika'nın sahillerine kadar bütün yurt sathında iskânları düşünülmüştür. Yapılan tahrirat sonucunda iskâna elverişli olduğu anlaşılan Trablusgarb, Bingazi bölgelerine de muhâcir gönderilmesi düşünülmüştür. Ancak bu noktada daha önce iskân olunanların değil de henüz iskân olunmamış, yeni gelenlerin gönderilmesi istenmiştir.¹³⁵

Göç hareketlerinde devletlerin takip ettikleri siyasal hedefler yanında sosyal ve ekonomik hedefler de vardır. Bu hedeflerden en önemlisi "uyum" hedefidir. Bu uyum ekonomik, sosyal ve kültürel uyum olarak üç alanda ortaya çıkmaktadır. Muhacirlerin yerleştirildikleri bölgedeki yerli halkın ekonomik durumlarına gösterdikleri benzeşme olarak açıklanabilecek olan ekonomik uyum, daha genel çerçevede devletin takip ettiği iktisadi politikalara uyumu ifade eder. Bundan daha karmaşık bir durum arzeden sosyal ve kültürel uyum ise sosyal ve kültürel açıdan ya çözümlenerek veya kendi kültür ve değerlerini bir uyuma ile yeniden üretebilmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti Savaş ile birlikte ortaya çıkan muhacireti bu hususları da dikkate almaya çalışarak yönlendirmeye çalışmıştır. Göç ve iskân politikasını buna göre tesbit etmiştir.

İskan olunanlar ile yerli ahali arasında bazen huzursuzluklar olmuştur.

131 B.A. İrd. Hus. No: 31, 12.

132 Söz konusu tahrirle Eskişehir'den Ankara'ya kadarki demiryolu güzergâhının kuzey ve güney çevresindeki miri arazinin yerleşim imkanları belirlenmiş, Bosna muhacirleri için iskâna uygun görülen yerler tek tek belirlenmiştir. İ. Ü. Merkez Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü, No: 93211.

133 Örneğin; Yirminci yüzyılın başında toplam olarak Konya vilâyeti dâhilinde çoğunluğu demiryolu güzergâhına olmak üzere 2000 hane iskân olunmuşlardır. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, p. 230.

134 B.A. Y.Mtv.M. No: 53/24.

135 Y.Mtv. M. No: 53/92.

Arazi işgali, çalma gibi olaylar karşısında yerli halk ile muhacirler arasında doğabilecek olan olumsuz bazı gelişmeleri dikkate alan devlet bazı tedbirler almıştır. Muhacirlerin iskânları bu konunun da dikkate alınması ile yapılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikasının klasik dönemde var olan hedefleri bu dönemde de sözkonusudur. Mevcut üretim yapısı (tercihlerin de yönlendirdiği bir ortamda) gerek ziraatte gerekse sanayide küçük ölçekli işletmelere imkan vermektedir. Devlet bu gereğin bir sonucu olarak ziraattaki çifhane sistemini koruma teşebbüsü yanında ehl-i zanatın da kendi mesleklerini icra etmelerini hedeflemiştir. Bu doğrultuda göçmenleri mesleklerine göre bir ayırma tabii tutmaya çalışmıştır. Bu cümleden olarak bir sanat sahibi olan muhacirlerin Vilayetlere gönderilip sanatlarını yapabilmeye koşullarının sağlanması istenmiştir. Ayrıca çiftçi olan muhacirlerin de uygun yerlere iskânları irade buyurulmuştur.¹³⁶

Devlet Osmanlı Devletine göç edenlerin iskânları ve diğer meseleleri ile ilgilenmeye çalışırken diğer devletlerin yurttaşları durumunda bulunan müslümanların sorunlarına da eğilmeye gayret etmiştir. Onların zorluklara maruz kalanlarının sorunlarını çözmeye çalışmış, çözemediklerinden Osmanlı Devleti'ne hicret etmek isteyenlerin göçlerine izin vermiştir. Ancak bu izin zorunlu bir izindir. Mümkün olduğunca daha az nüfusu kabul ederek diğer devletlerdeki müslüman nüfusun azalmasına engel olmaya çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için de ilk savaş yılları sonrası yıllarda yapılan göçleri zorunluluktan dolayı kabul eden devlet bir süre sonra gerek Rusya gerek Balkan devletleri ile anlaşma yolunu tercih ederek sınırlama yoluna gitmiştir. Daha sonra Hazret-i Hilâfetpenâhi'nin izni olmadıkça Memâlik-i Şâhâneye muhacir kabul olunmaması kararı çıkmıştır. Bu duruma rağmen izinsiz olarak hicret eden bazı grupların da tekrar geri döndürülmesinin uygun olmayacağı görüşü ile iskânlarına izin verilmiştir. İzin sureti ile muhacir kabul olunması politikası bazı durumlarda devlet ile muhacirleri zaman zaman karşı karşıya getirmiş, bazen silahlı çatışmalara varan olaylar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti kendi toprakları dışında kalan müslümanların kendi yurtlarında kalmasını kendi politik yararlarına daha uygun gördüğünden hicretlerine sebep olacak durumları gidermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda sözkonusu devletler ile görüşmeler yapılmış, bu devletlerin müslümanlara baskı yapmayacakları yönünde teminatlar alınmıştır.¹³⁷

Osmanlı Devleti 19. Yüzyıl sonlarında bile gayrimüslim ahalinin yaşama koşulları açısından iyi durumdadır. Nitekim Avrupa'dan Amerika'ya göçlerin çok yoğun olduğu bu dönemde Osmanlı Devleti'nden Amerika'ya göçler yok denecek kadar azdır. Örneğin 1890 yılı 31 Haziran tarihi itibarıyla son bir yıl içinde Avrupa'dan sözkonusu kıtaya toplam göç edenlerin miktarı 455.000 kişi olduğu halde Osmanlı Devleti'nden göç edenler 2.167

136 B.A. M. V. M. 35/36.

137 Bkz: Çelik, a.g.e. s. 225-231.

kişidir. Göç eden toplam 2167 kişinin ekserisi Suriyeli olup Ermenilerdir. İçlerinde Rum ve Yahudiler ise çok az olup müslüman yoktur.

Dönemin sonları Osmanlı Devletininin sistemle bütünleşmek istemeyen unsurları dışlamayı kabul ettiği yıllardır. Bu doğrultuda bazı gayrimüslim unsurların dışarıya gidişlerine imkan tanınmıştır.¹³⁸ Balkan Savaşları sonrasında da devlet göçler konusunda bu yöndeki politikasını devam ettirmiştir. Bulgaristan ve Yunanistan'daki müslümanların yaşadıkları bölgeleri terketmemeleri yönünde kendilerine destek verirken, Özellikle Bulgaristan'dan yaşanan büyük göçler üzerine Osmanlı Topraklarındaki Bulgarların Bulgaristan'a gitmeleri teşvik edilmiş, Bulgar nüfusun azalmasına göz yumulmuştur. Diğer tarafta Batı Trakya'daki müslümanların ise bu bölge-

Osmanlı Devleti'nden Amerika'ya Yapılan Göçler (1890)					
Nereden gittiği	Bir sanatı olanlar	Muhtelif işle meşgul olanlar	İşsiz olanlar	Bir mesleğe mensup olanlar	Toplam
Rumeli	8	118	60	20	206
Arabistan	4	132	61	29	226
Ermeni nüfusla meskun bölgeler	2	412	98	86	598
Anadolu	3	696	347	80	1126
Mısır	1	6	2	2	11
Toplam	18	1364	568	217	2167

Kaynak: B.A. Y.A.Hus. No: 247/8, 1308.10.23.

leri terketmemelerini temin için Osmanlı topraklarındaki Yunanlıların göçlerine izin verilmemiş, oradan gelen ehl-i İslamın gelişine de müsaade edilmemek istenmiştir.¹³⁹ Aşağıdaki tablodan da takip edilebileceği üzere dönem sonunda Osmanlı Türkiye'si nüfusun dini yapısı açısından artık müslim nüfusun ağırlıklı olarak öne çıktığı bir bölge olmuştur.

İçeriye ve dışarıya göçlerin olduğu son dönem gayrimüslim nüfusta önemli bir azalmaya neden olmuştur. 1885 yılında %25'lik bir orana sahip olan gayrimüslim nüfus dönem sonunda %15 oranına düşmüştür.

19 yüzyılda Batı dünyasının sanayi ürünlerinin yıkıcı etkisine maruz kalmış olan Osmanlı ekonomisi bu koşullara rağmen rekabet edebilmek için

138 Örneğin 93 Harbinde Rusya'ya göçeden bir kısım Ermeni daha sonra geri dönmek isteyince Osmanlı Devleti buna karşı çıkmış, geri dönmelerine engel olmak istemiştir. Ancak Rusya ile yapılan görüşmeler neticesinde, bunların Osmanlı vatandaşı olmaları nedeni ile de Osmanlı topraklarına dönüşlerine izin verilmiştir. B.A. Y.Hubs. M. No: 385/84, 385/117, 388/56, 393/4, 393/19, 393/81, Y.E. Sdr. Evr. E. No: 795.

139 B.A. Dah. Nez. K. M. M. No: 1/31.

Batı dünyasında geçerli olan üretim ilişkilerine geçişe dönük herhangi bir politika uygulamamıştır. Ortaya çıkan nüfus hareketlerine rağmen emeğin ücretinin arttığı bir dönemdir bu dönem.¹⁴⁰

Devlet bu dönemde, daha yüzyıl başlarından itibaren sınırlamalar getirdiği köle emeğinin kullanımını ortadan kaldırma çabasıdadır. 19. Yüzyılda köle emeğinin iki kaynağı vardır; Kuzey Afrika ve Kafkasya. Bu doğrultuda yüzyıl başında önce Kafkasya'dan Mısır'a köle getirilmesi yasaklandı.¹⁴¹ 1847 yılında zenci esirlerin ticareti,¹⁴² 1851 yılında Gürcü,¹⁴³ 1862 ve 1871 yıllarında Çerkes,¹⁴⁴ köle ticareti yasaklandı.

Osmanlı Türkiye'si Nüfusunun Dini Dağılımı (a)			
	1885	1897	1914
Müslim	9,097,504	10,495,541	13,645,772
Gayrimüslim	3,174,910	2,023,877	2,391,562
Türkiye Nüfusu	12,272,414	12,519,418	16,037,334

(a): Tablo Osmanlı Devleti'nin bugünkü sınırları ile Türkiye dahilindeki nüfusunu içermektedir.

Kaynak: Gülfettin Çelik, *Sosyo Ekonomik Sonuçları İle Osmanlı Türkiye'sine Göçler (1877-1912)*, Doktora Tezi, s. 178-179, 194-195.

Emeğin nisbi öneminin arttığı bu yüzyılda Osmanlı Devleti nüfus politikasını Batı dünyasının sanayileşmede bir yol olarak gördüğü işçi sınıfının oluşumunu destekler bir politika uygulamamıştır. Yoğun göç dalgalarının ortaya çıktığı 19. Yüzyıl ikinci yarısında ve 20. Yüzyıl başlarında (Milli bir burjuvazi oluşturma politikasının gereklerine ve ekonomik açıdan uygulanabilirliği kolaylığına rağmen) bile bu yönde bir tercih yapmamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikasında, genel hatları ile bir sistem oluşturma veya bozulan sistemin yeniden oluşturulması aracı olarak nüfus hareketlerinin gerçekleştirilmesi hedefi vardır. Bu çerçevede değişen dış dünya koşulları, temel kabuller çerçevesinde politikada da bazı değişikliklere neden olmuştur.

Uygulanan politikanın ekonomik yönü, temel kabuller çerçevesinde mevcut üretim teknolojisi ve organizasyonu ile ulaşım teknolojisinin bir

140 Tabakoğlu, a.g.e, s. 292.

141 Ömer Şen. 19. "Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S.6, İstanbul, 1994, s. 172.

142 Şen, a.e, s. 174.

143 Şen, a.e, s. 175.

144 Şen, a.e, s. 176.

gereği olarak ortaya çıkmıştır. Bu politikanın ekonomik yönünde üreticinin kendi ihtiyacının ötesindeki ürünü mümkün olan en kısa yoldan ve ucuz olarak bir düzen içinde önce en yakın bölgeye olmak üzere, dışarıya aktarmasını sağlamak vardır. Yerleşim bölgeleri bu mekanizmada kamu yararı gereğince tahsise sahiptirler. 19. Yüzyıl içinde üretim teknolojisi ve organizasyonu ile ulaşım teknolojisinde meydana gelen değişim, uygulanan politikada da değişikliklere neden olmuş, nüfusun daha kolay hareketine imkan doğmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti uyguladığı nüfus ve iskân politikasında sosyal gruplar arasında sınıf esasına dayalı olmayan, dolayısı ile kapitalistik olmayan ilişkiler öngörmüş ve bunu da bütün varlığı süresince ısrarla uygulamıştır.

Siyasal beklenti, devletle bütünleştiği kabul edilen merkezi siyasal otoritenin nüfuzunun bütün devlet toprakları için teminidir. Askeri beklenti bu nüfuzun sağlanması ve korunmasında bir arka planda hem askeri hem lojistik destek temin olunmasıdır. Sosyal beklenti ise sosyal gruplar ve yerleşim düzenini bütün ülke düzeyine yaymak, aksi yöndeki gelişmeleri yok etmektir.

Osmanlı sistemindeki, siyasal otoritenin nüfusu belirlediği faaliyet alanında istihdam edip dilediği mekanda yerleşime tabi tutulabileceği kabulü devlete geniş bir hareket imkanı vermiştir. Bu imkanla nüfus, sistemin temel kabulleri ve tayin edici faktörlerdeki değişim doğrultusunda, kuruştan çöküşe kadar belirlenen politikalar doğrultusunda sürekli olarak denetim altında tutulmaya çalışılmıştır. Nüfusun amaçların gerçekleştirilmesinde bir araç olarak kullanılabilmesi başarısı ise siyasal otoritenin gelen talepleri girdi olarak algılayıp uygun çıktılar üretebilme gücü ile orantılı olarak değişiklikler göstermiştir. Bu da, hem girdileri yönlendirebilme hem de bunlara karşılık üretilen çıktılarının yönetilenler tarafından algılanarak kabul seviyesi ile alakalı bir husustur.

Sistemin kuruluşu aşamasında siyasal otorite dış koşulların elverişliliğinin de etkisi ile nüfus ve bu nüfusun iskânı politikasında başarılıdır. Bir sistem oluşturma, bunu yeni bölgelere ihrac etme politikasının bir aracı olarak nüfus bu dönemde kullanılabilmiştir. Zira bu dönemde oluşturulmak istenen ekonomik, siyasal ve sosyal bünye ile askeri ve reaya zümrelerin beklentileri uyumaktadır.

Sistemin kurulup, kendi işleyişinden kaynaklanan (dışsal etkilerle bile olsa) sorunlar dönemi olan ikinci dönem, devletin siyasal, ekonomik ve sosyal gereklere göre nüfusun faaliyetleri itibarıyla organize olunması ve yerleşimi kabiliyetinde zaaf dönemidir. Bu dönemdeki başarı önceki döneme göre düşüktür. Çünkü bu dönemde siyasal otoritenin reayaya belirlemiş olduğu statüye reyanın uyabilmesinin dış koşulları mevcut değildir.

Dış güçler dönemi ise nüfus potansı konusunda belirlenen politikaların bir önceki döneme göre daha etkin uygulanabildiği, sistemin yeniden yapılanması sürecine uygun olarak nüfusun organize olunabildiği bir dö-

nemdir. Bu dönemde nüfus ve onun hareketleri, sonuçta herhangi bir olumsuz tesir bırakmadan sistem tarafından bir çözüme ulaştırılmıştır. Bunun nedeni sistemin sıhhatli bir girdi-çıkıtı mekanizmasına sahip oluşu ve siyasal otoritenin bu mekanizmaya olan hakimiyetidir.

Osmanlı sisteminin sorgulanmasına imkan veren bu inceleme ile nüfus ancak kendi kabulleri ölçüsünde bir veri olarak ele alınabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. İnceleme siyasal otoritenin gücünün sınırlarını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, siyasal otoritenin askerî olsun reaya olsun halkın maddi ve manevi dünya beklentileri ile uyuşan kararlarında etkin olabildiği, Osmanlı sisteminde ilk ve son dönemlerde bu uyuşumun gerçekleştiği söylenebilir.